بســـــــــم الله الرحمن الرحيم

İsmail Enver (1881-1922): Az Bilinenler

Ömer Faruk Altay[*]

Takdim

Elinizdeki nakisalı ve tabiatıyla mütevazı eser, tam tekmil bir Enver biyografisi değildir. Müellifin, arşivindeki bilgi fişlerini musannef hale getirme çabasıdır. Sebeb-i telifi ve neşri şudur: Son zamanlarda adeta bir furya halini alan avamî, Enverci propagandist edebiyat-ı iptidaiyyesinin mevzubahis etmekden kaçındığı Enver'in mühim birtakım menfî hususiyetlerini tedvin ve takdim etmekdir; Enver'in müsbet addedilebilecek özellikleri, birkaçı müstesna, kapsam haricinde tutulmuşdur.

Müellif, tarih ilminin mahallî/mikro bir sahasını, dengeli ve kararlı bir bünyeye kavuşdurmayı istihdaf etmekdedir. Kimileri "tarafsızlık" nokta-yı nazarından cerh etmeye çalışabilirler fakat bu muhtemel çaba, beyhudedir. Tarafsızlık, kahir ekseriyetle lafdır. Müellif, "nesnel"liğe riayetdardır, diğer bir deyişle araştırma konusu ittihaz etdiği tarihî fenomenin neliğini delillendirmekden başka bir şey yapmamakdadır. Carihler, delillendirmeleri usul bakımından cerh ederlerse, hatamızı tashih etmek, ilim namusumuzun lazımesidir. Allah izin verdikce, ikmal edeceğiz. Ebüzziya Tevfik'in dediği gibi: "İnsan daima hatasını idrâk ve tashih ede ede kesb-i kemâl eder."

Daha muvaffakiyetli ve parlak ilmî mesaîlere vesile olmak temennisiyle..

Gayret bizden, tevfik Allah'dan.

27 Kasım 2026
İstanbul

Atıf Gösterimi: Ömer Faruk Altay. (2026, Kasım 27). İsmail Enver (1881-1922): Az Bilinenler. *Tarih Tahkik*, tarihtahkik.com adresinden temin edilmiştir.

[*] Türkiye siyasî tarihi (~1906-1923~) sahasında bağımsız araştırmacı-yazar. 1994 miladî senesinde İstanbul'da dünyaya geldi. Lisans tahsilini İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde ikmal etti. Meslekî okur-yazarlık vetiresinde, dünya görüşü ve ilmî alakası dönüşüm geçirdi ve bu vechile aynı bölümdeki yüksek lisans tahsilini terk etmek zorunda kaldı. Halihazırda, (*1*) 1918-1922 Harekat-ı Milliye'nin tarihini bilhassa Kemalist cuntanın devletleşmesi vakasındaki Müttefik ve Bolşevik düvel yardımlarının etkilerini; (*2*) 1906-1918 İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin tarihini bilhassa az bilinen cihetlerini tetkik ediyor. Elektronik posta: tarihtahkik@gmail.com.

Şahide Bazı İktibaslar

Azmi (4 Mayıs 1921): "Enver mütemadiyen mevki peşinde koşuyor."[1]

Enver (23 Ocak 1913): "Allaha dua ediyorum, eğer projem Türkiye'ye mutluluk getirmezse, beni öldürmesi için dua ediyorum."[2]

Liman von Sanders: "Askerî bir maskara."[3]

Akdes Nimet Kurat: "Enver, mahiyetini az bildiği Turancılık hayalleri ile dolu idi."[4]

Doktor Rıza Nur: "Enver [..] Çok kafasız idi."[5]

İsmet İnönü: "Enver Paşa kaba bir komitacı idi."[6]

İsmet İnönü: "Görüştüğüm zaman fark ettim ki [*Enver*] çok konuşkan değildir. Konuşmalarının çekici bir özelliği yoktu. Az konuşurdu. Fakat konuşmaları etraflı, inandırıcıydı."[7]

Ulah Besarya Efendi: "Merkez-i Umumi'nin tüm toplantılarına katılmasına rağmen, Enver Bey çok az konuşurdu. Siyasi konular açıldığında Enver Bey, hiçbir zaman söz hakkı almazdı ve düşüncelerini söylemezdi. Hatta konulara yabancı kalırdı."[8]

M. Şükrü Hanioğlu: "Enver Bey ortam ve ihtiyaçlara göre pozitivist, bilimci, din savunucusu, seçkinci, halkçı, Pan-İslamist, Osmanlıcı, Türkçü olabilen İttihad ve Terakki'nin *aradığı* kahramandır. Bunların hepsine uyabilen ve yıldızı cemiyet ile beraber parlayan genç zabit, örgütün ordu içindeki tartışılmaz lideri ve kahramanlık sembolü olmuştur."[9]

"[Enver,] Mustafa Kemal gibi Gustave Le Bon'un görüşlerinden etkilenmiş, Niyazi Bey gibi feminist, pozitivist yaklaşımları eleştirmemiş; ama göğsünün üzerinde küçük ebatlı Kur'anını taşımış, verdiği ziyafetlerde Alman subaylara bedava içki

---

1 Serkan Erdal, Asaf Özkan & Sebile Yıldız-Aybak, *İttihatçı Polis Müdürü Azmi Bey'in Gurbet Günlükleri (1918-1921)*, 2026, s. 257.

2 Şükrü Hanioğlu, "Enver Paşa'nın Gizli Mektupları", *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1989, s. 6.

3 H. V. F. Winstone, *Ortadoğu Serüveni*, 1999, s. 220.

4 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 298.

5 Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 1967, c. 3, s. 885.

6 Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, 2001, c. 2, s. 918. Günümüzün koyu İttihadcılarından hukukcu bir zat, İsmet İnönü'nün sözünü Barutçu'dan aynen naklederken nedense "kaba" kelimesini tayyetmişdir: İsmail Küçükkılınç, *Jön Türklük ve Kemalizm Kıskacında İttihadçılık*, 2018, s. 276. Zühuldü herhalde. 2018'den sonraki baskıları kontrol etmedik belki tashih edilmişdir.

7 Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, 2024, s. xii.

8 Nevzat Artuç, Sıradışı Bir İttihatçı, 2019, s. 79.

9 M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk: Entelektüel Biyografi*, 2023, s. 214.

verirken, şarap içen Müslüman Osmanlı zabitlerinin maaşlarından bunun ücretini kesmiştir."[10]

SovNarKom Milliyetler Halk Komiseri Joseph Stalin (Kasım 1920): "Bize münferid bir komünist yirmi Kemal'e bedeldir. Enver, esir Türklerin başındadır. Dolandırıcının biridir."[11]

"En azılı deliler kadar hayali oldukça gabî ve hayli cahil olan bir Enver'in azim ve kanaati ve buna kuvvet veren yalancı şöhreti, bu bedbaht milleti tekrar savaşa sürükledi. Bu çocuk, kendisinden çok zeki adamları ve hatta yalancı şöhretinin yaratıcılarını bile aldattı."[12]

Colmar von der Goltz: "Enver, asla dar kafalı değildir. Sağlıklı ve bozulmamış bir karar verme yeteneğine ve sağlam bir irâdeye sahiptir. Tıpkı diğer genç devlet adamları Bonapart ve Friedrich misalinde olduğu gibi, onda da askerî tecrübenin, saf askerî basiretin ve kabiliyetin eksik olduğunu karşıtları gibi itiraf etmeliyim. Fakat buna rağmen Enver'in en kritik zamanlarda başta olması Türkiye için büyük bir şanstır."[13]

Karl Radek: "Söylemem gerekir ki Talat beni doğal zekası ve iş yapma hevesi ile etkilemiş, bozuk Almanca ve Fransızca karışımı ile konuşmuştur. Enver Paşa, Fransızca ve Almanca'yı rahatça kullanmakta, mizaç olarak sinirli ve ülkesinden çok kendi özel durumu için mücadele eden, tamamiyle kontrolünü kaybetmiş bir adam imajını vermiştir."[14]

Enver: "Kanun yokmuş! Yap kanun, var kanun!"[15]

General Liman von Sanders'in tercümanı Vierbücher: "Talât ve Enver, hayduttular ama kesinlikle aptal değildiler."[16]

Süleyman Nazif: "Enver Paşa, Enver Bey'i katletti! Keşki babası helale uçkur çözmeseydi!"[17]

Henry Morgenthau: "Talat, Enver ve Cemal kendi sistemlerine Amerikan siyasetinde pek de rastlanmayan bir ayrıntıyı -suikast ve adli cinayet- eklemişlerdi."[18]

---

[10] M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk: Entelektüel Biyografi*, 2023, s. 213. Kolağası Arnavud Resneli Niyazi'nin kardeşi eczacı Osman Fehmi Resne (d.1880 - ö.1952), "*İngiliz-Mısır Millî Büyük Locası*'na merbuten İstanbul'da 25 Haziran 1909'da kurulan Resne Muhterem Locasının ilk üstadı muhteremi idi. Osman Fehmi, *Maşrık-ı Âzam-ı Osmanî*'nin ilk Daimî Heyeti'nde Büyük II. Nâzır seçilmiştir. Osman Fehmi'nin ağabeyi, Kolağası Niyazi de Masondu." *Mimar Sinan*, 2002, Sayı 125, s. 18-19.

[11] Yücel Demirel, *TKP MK 1920-1921: Dönüş Belgeleri*, 2004, c. 1, s. 310.

[12] Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, 2017, c. 1, s. 205.

[13] Necmettin Alkan & Eyyub Şimşek, *Savaşanların Gözüyle Türk-Alman İttifakı (1914-1918)*, 2018, s. 19.

[14] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 23.

[15] Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, 2023, s. 43.

[16] Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Türk-Alman Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 191.

[17] Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, 2023, s. 48; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, 1997, c. 1, s. 601.

[18] Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, 2005, s. 23.

Enver'in Az Bilinen Bazı Hususiyetleri Hakkında Bir Zaman Akışı

1903. Avusturya-Macaristan Subaylarından Enver'e Askerî Taktik ve Almanca Talimi. *Makedonya'da bir Avrupalı jandarma gücünün kurulmasını öngören 1903 Mürzsteg anlaşmalarından sonra, Üçüncü Ordu subayları birden Fransız, İngiliz, İtalyan, Avusturyalı ve Rus subayları ile kendilerini yanyana buldular* [..] *Örnek olarak Enver Bey, Üsküp'te merkezleşmiş Avusturya-Macaristan subaylarından askerî taktikler ve Almanca öğrenme fırsatını elde etmişti*.[19]

Eylül 1906. İhtilalci ve Suikastci Enver. *Enver Paşa'nın genç subaylık yıllarında Bulgar çetelerine karşı yürüttüğü faaliyetler onda milliyetçilik fikirlerinin oluşmasında önemli rol oynadı. Bu fikirlerini daha etkin bir şekilde savunabilmek için Eylül 1906'da Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne on ikinci üye olarak katıldı. Manastır'da cemiyetin buradaki teşkilatını kurma faaliyetlerinde bulundu. Bu faaliyetlerini, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile merkezi Paris'te olan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin birleşmesi ve ilk örgütün Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Dâhili Merkez-i Umumisi adını almasından sonra daha yoğun olarak sürdürdü. Terakki ve İttihat Cemiyeti tarafından başlatılan ihtilâl ve suikast girişimlerine katıldı. Yukarıda da değindiğimiz gibi kısa sürede bu cemiyetin önde gelen liderleri arasına girdi*.[20]

18 Temmuz 1907. Avusturya-Macaristan'ın Üsküb Konsolosu Lukes, Hariciye Nazırı Aehrenthal'a 59 numaralı şifreli telgraf keşide eyledi. Buna göre; *ülkede faaliyet gösteren Bulgar çeteleri üstündeki askeri baskı arttı. Veles* [Köprülü] *ve Prilepe arasındaki büyük bir çetenin yeri, Enver Bey komutasındaki bir birlik tarafından belirlendi ve çete yok edildi. Böylece Tikveş bölgesinin tümü çetelerden temizlenmiş oldu*.[21]

Rumeli Umum Müfettişliğinde Köstebek: Binbaşı Enver. *Enver Bey, Cemiyet'e çok önemli bilgiler de getiriyordu. Hüseyin Hilmi Paşa'nın güvenilir adamlarından biri olduğu için, Makedonya sorumlusunun devletle olan görüşmelerini öğrenip Cemiyet için önemli olan bilgileri iletebiliyordu. Hilmi Paşa'nın kulağına Jön Türkler hakkında bilgiler gelmişti, fakat vatanseverliğinden dolayı gözlerini kapatıp, önlem almamayı tercih etmişti.*[22]

29 Mayıs 1908. *İttihadçılar, Balkan komitecilerinden öğrendiklerini tatbik ettiler. Balkanlılar, kendileriyle işbirliği yapmayan kendi soydaşlarına hertürlü tedhişi yapıyorlardı. İttihadçılar da aynı şeyi yaptılar. Devlet memurlarını da tazyik ettiler. Kendilerini sıkıştıran subaylara cephe aldılar, hattâ suikastte bulundular. Binbaşı Enver Bey, bizzat tabanca kurşunu ile eniştesi olan Selânik merkez kumandanı kurmay albay Nâzım Bey'i yaraladı (29 mayıs 1908)*.[23]

Manastır Vilayet Heyeti tebliğ-i resmisi: *13 Haziran 1324* [26 Haziran 1908] *Cuma günü Selanik'ten erkân-ı harb binbaşısı Enver Bey firar etmiştir. Madalyasını buraya gönderdiler. Kendisi şimdi*

---

19 Ernest Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, 1972, s. 136-137.

20 Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 70.

21 Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, 2001, s. 263.

22 Nevzat Artuç, *Sıradışı Bir İttihatçı: Besarya Efendi'nin Hayatı ve II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları*, 2019, s. 80. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti / Terakki ve İttihad Cemiyeti o tarihde gizli, yasadışı bir örgütdü; Yıldız idaresine paralel bir hükümet tarzında çalışıyordu.

23 Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi (XIX.-XX. Asırlar)*, 1967, c. 12, s. 176-177. Öztuna, Enver'in eniştesini bizzat vurduğunu ileri sürüyor fakat kaynak belirtmiyor. Fakat, bir birincil kaynakda şunlar yazıyor: "Meğerse İsmail Canbolet ile Mustafa Necip, kendi aralarında, Nazım beyi öldürmeğe karar vermişler." Kâzım Nami Duru, *"İttihat ve Terakki" Hatıralarım*, 1957, s. 21-22.

(Karacaova) civarında bir çete teşkiliyle meşguldür. Pederini de birkaç gün evvel İstanbul'a aldırmışlardır.[24]

Haziran 1908. *Eniştesi* [Selanik Merkez Kumandanı Nazım] *İstanbul'a gittikten sonra, Enver Manastır'a döndü. Birkaç gün sonra, o da çetesiyle birlikte dağa çıktı*.[25]

Enver'in Haziran 1908 Nihayetinde "Ortadan Kaybolması". *Haziran sonlarında, İttihat ve Terakki üyelerinden, ancak Cemiyet'e girmiş sıradan bir subaydan öte bir nitelik taşımayan Enver Bey adında genç bir subay davet üzerine İstanbul'a gidip terfi etmek yerine dağa çıkmayı tercih etmişti. Ortadan kaybolması çevrede hayli heyecan yaratmış ve "Frankfurter Zeitung" gazetesi Selânik muhabiri, hakkında "Jön Türkler'in kurbanı olmasından korkuluyor," diye yazmıştı*.[26]

7 Temmuz 1908. Binbaşı Enver Kadın Kılığına Mı Bürünmüşdü? Ferik-i Evvel Şemsi Paşa, Mabeyn Başkatibliği'ne telgraf keşide eyledi: *Bu sabah refakât-i aczide iki tabur bulunduğu hâlde Manastır'a muvâsalat edilmiş ve 69. Alâyın Yakova'dan hareket ettirilmiş ve 4. taburunun dahi ma'iyet-i çâkeride bulunan kuvvete iltihâk etmek üzere şimendifere irkâb edilmiş olduğu ve kaçağın nerede bulunduğuna dâir kimsenin malûmâtı olmayıp yalnız icrâ edilen tahkîkât-ı hafiyeden Erkân-ı Harbiye Binbaşılarından Enver Bey'in tebdîl-i kıyafet ederek cemiyet-i fesâdiyeye* [İttihad ve Terakki Cemiyeti kastediliyor (ÖFA notu)] *iltihâk etmek üzere hareket etmiş bulunduğu berâ-yı malûmât arz olunur.*[27]

Enver dağa değil, yakalanmak korkusuyla kadın elbisesiyle sıvışıp bir yere saklanmıştı.[28]

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği mahrem raporundan: [..] *Selanik'den gizemli bir şekilde kaybolan ve halk arasında deniz yoluyla Yunanistan'a kaçdığı düşünülen Erkan-ı Harb Binbaşı Enver Bey'in, Tikveş kışlasından kaçan bir grub askerin başında olduğu öğrenildi*.[29]

23 Temmuz 1908'i müteakiben. Başarılı isyan hareketinden sonra Enver, Bulgar komitacı Yane Sandanski'yle beraber Selanik'de: *Bulgar çete reisi meşhur Sandanski de Selâniğe gelip Olimpos Meydanında Londra oteline inmişti. Enver Bey ile Sandanski birlikte otelin balkonuna çıktılar. Enver Bey Sandanski'yi halka takdim etti. Sandanski Bulgarca bir nutuk irad etti ve artık adavetlerin ortada kalktığından, hep birlikte çalışmak lüzumundan bahsetti*.[30]

Sultanın 24 Temmuz 1908'de 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konduğunu ve parlamentonun toplanacağını ilan ettiği Jöntürk İhtilali sonrasında "halkların kardeşliği" heyecanı ülkeye egemen oldu. "Hasta adamı iyi ettik" diyordu Jöntürk lideri Enver Paşa, "bundan böyle artık Bulgarlar, Rumlar, Eflaklar ve Yahudiler ya da Müslümanlar yok. Hepimiz Osmanlı olmaktan aynı derecede gurur duyan kardeşleriz".[31]

---

[24] *Haftalık Şura-yı Ümmet*, 9 Temmuz 1908; Aktaran: Çiğdem Önal Emiroğlu & Kudret Emiroğlu, *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, 2017, s. 425.

[25] Kâzım Nami Duru, *"İttihat ve Terakki" Hatıralarım*, 1957, s. 22.

[26] Ernest Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, 1972, s. 153-154.

[27] Ahmet İhsan Tuğcu, *II. Meşrutiyet'ten Sevr'e Giden Süreç: Tanıklıklar (1908-1920)*, 2026, s. 56. Bu telgrafın bir sureti, Fevzi Çakmak'ın arşivinde de bulunuyor: Fevzi Çakmak, *Rumeli'de Son Demler ve Ötesi*, 2019, c. 1, s. 107.

[28] Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 1967, c. 1, s. 261.

[29] *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, Vol. V (The Near East, the Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903-9), 1928, p. 287. İktibasdaki vurgu tarafımıza aiddir. Herhalde muhtelif veriler şöyle telif edilebilirler: Kurmay Binbaşı Enver, cuntacı olduğu ayyuka çıkınca enterne edilmekden kurtulmak için evvela kadın kılığında firar etmiş ahiren dağa çıkmışdır.

[30] Süleyman Kâni İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler* (O. S. Kocahanoğlu, haz.), 1999, s. 369.

[31] Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"*, 2015, s. 50.

Seküler Osmanlıcılık & Enver (23 Temmuz 1908 Öncesi ve Sonrası). Enver: *Keyfî hükûmet ortadan kalktı. Bundan böyle, hepimiz kardeşiz. Artık, Bulgarlar, Rumlar, Romenler, Yahudiler, Müslümanlar yok. Aynı mavi gök altında hepimiz eşitiz. Osmanlı olmaktan şeref duyuyoruz*.[32]

23 Temmuz 1908'den Sonra Bir Tarih. Enver: Bulgar IMRO'nun (Dahilî Makedonya Devrimci Örgütü'n) Teşkilat Yapısından Fevkalade Etkilendik. Darbecilerden Erkân-ı Harb Binbaşı Enver, Türkiye'yi ziyaret eden Londra Balkan Komitesi mensubu Charles Roden Buxton'a demişdir ki: *Başka devrimleri inceledik. Gerekli olan şeyin bir lider olduğunu söyleyerek, sık sık, kendilerini yoldaşlarının başına geçirmeye uğraşan insanlar tarafından felakete uğratıldıklarını gördük. Ben kendim Makedonya Bulgarlarının İç Örgüt'ünü çok yakından inceledim. Bu örgütü takdir ettim, pek çok ipucu verdi bize. Ancak gördüm ki onun en azılı düşmanları birbirine rakip liderleriydi. Kendimize sorduk: Niye bir liderimiz olsun ki? El ele çalışmak: Bizim fikrimiz budur. Biz bunu elzem gördük. Bu yolla başarıya ulaştık*.[33]

24 Temmuz 1908. Meşrutiyetçi Darbeci Enver: "Bulgar, Rum, Eflak, Yahudi, Müslüman Yok; Osmanlı Kardeşliği Var". *Sultanın 24 Temmuz 1908'de 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konduğunu ve parlamentonun toplanacağını ilan ettiği Jöntürk ihtilali sonrasında "halkların kardeşliği" heyecanı ülkeye egemen oldu. "Hasta adamı iyi ettik" diyordu Jöntürk lideri Enver Paşa, "bundan böyle artık Bulgarlar, Rumlar, Eflaklar ve Yahudiler ya da Müslümanlar yok. Hepimiz Osmanlı olmaktan aynı derecede gurur duyan kardeşleriz".*[34]

27 Temmuz 1908. "Kardeşlik" Etkinliği: Enver, Bulgar Çete Reisiyle Öpüşüyor. Bulgaristan'ın Selanik Tüccar Vekili, Bulgaristan Hariciye Nazırına rapor gönderdi. *Selanik'te* [Jülyen] *12 Temmuz* [Gregoryen 25 Temmuz] *akşamı Bulgar devrimcilerin, Jön Türklerin ve Arnavutların dostluklarını kutlamak için büyük bir şenlik düzenlendi. "Place de la Liberte" meydanında toplanan halkın önünde Enver Bey, Bulgar çete lideri Hristo Dolmanov'u ve onun Gevgeli'deki yardımcısını kucakladı: "Üç devrimci, değişik milletlere ait ve o ana kadar birbirlerine düşman olan heyecanlı izleyicilerin çılgınca alkışları eşliğinde birkaç kez öpüştüler."*[35]

29 Temmuz 1908. Darbeci Binbaşı Enver: Yaşasın Avrupa! Yaşasın Düvel-i Muazzama!.. *Enver, Selanik şehri Olimpos Meydanında muhtelif kavimden ve dinden müteşekkil birkaç bin kişiye hitab ediyor. Enver Bey bu konuşmada, Büyük Güçler'in yardımlarının bu yeni koşullar altında artık gerekmediğini iddia etti. Jön Türk Devrimi'nin meşruluğuna kanıt olarak vurguladığı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki olumsuz koşullara dikkat çektikten sonra şöyle demişti:*

> "Olaylar öyle bir noktaya geldi ki, çok üzücü bir durumdan çıkmış olan Avrupa güçleri, bize merhamet edip yardım etmeye başladılar ve hepimizin çıkarlarını savunmak için hükümetin icraatlarını gözetlemekle görevli memurları buraya atadılar. Bize gösterilen apaçık iyi niyetler için Avrupa'ya çok müteşekkiriz, kendilerinin insani hisleri ve kötünün kökünü kazıyıp yerine iyiyi koyma temennileri konusunda ikna olmuş durumdayız. Bundan böyle bu el tarafından yönlendirilmeye ihtiyacımız var mıdır? Hâlâ gözetleniyor olmakta bir fayda var mıdır, çıkarlarımız korunmaya muhtaç mıdır? Nüfusumuzu oluşturan çeşitli unsurlar yakınmak durumundaydılar. Acı çekmekteydiler, kimse bunu inkâr edecek değil; biz hepimiz acı çekmekteyiz, durumumuzdan şikâyet etmek için her şeye sahiptik. Bu hale nasıl geldiğimizi bilmeksizin düşman kardeşler olarak yaşıyorduk, birbirimizle savaşıyor ve ilerlemek yerine geriye gidiyorduk. Bugün keyfi iktidar bitmiştir, kötü hükümet yoktur artık. Hepimiz kardeşiz: Artık Bulgar, Yunan, Sırp, Romen, Musevi, Müslüman yoktur; aynı mavi gökyüzü altında, hepimiz eşitiz, Osmanlı olmaktan gurur duyuyoruz. Eminiz ki oldukça minnettar

[32] William Miller, *The Ottoman Empire and its Successors*, 1801-1927, with an Appendix, 1927-1936, 1936, p. 476; Aktaran: Ernest Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, 1972, s. 156.

[33] Charles Roden Buxton, *Turkey in Revolution*, 1908, p. 134-135; Aktaran: Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, 2008, s. 149, dipnot 394.

[34] Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"*, 2015, s. 50.

[35] Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, 2008, s. 207.

olduğumuz ve daima olayların temelinde gördüğümüz Avrupa, durumun hakikatinin farkına varacak ve bizdeki mandasına, doğrudan müdahalesine son vermeyi düşünecektir. Avrupa Güçlerinin ülkemizde yapılmasını görmek istedikleri şeyi; biz, yalnızca biz kendimiz yapacağız; Türkiye Avrupa ittifakında kendine uygun yeri almak zorundadır. Biz, Avrupa'ya temsilcilerinizi geri çekin demeyeceğiz, bu uygun olmayacaktır. Ama Avrupa, bizim minnet duymaktan hoşnut olduğumuz nezaketi içinde, olağanüstü temsilcilerini kendileri geri çağıracaklardır ve bize böylece ona borçlu olduğumuz tüm şükranlarımızı güçlendirme fırsatını verecektir.

Yaşasın Avrupa! Yaşasın Güçler! Yaşasın Osmanlı milleti!"[36]

4 Ağustos 1908. Enver: "Yaşasın Yunanistan!" Bulgaristan'ın Selanik Tüccar Vekili, Bulgaristan Hariciye Nazırına 675 numaralı telgraf keşide eyledi. Buna göre; *Misafirler Yunanistan'dan üç gemiyle 20 Temmuz 1908'de (e.u.)* [Gregoryen 2 Ağustos'da] *geldiler ve Selanik halkı tarafından büyük bir törenle karşılandılar. Çoğunluğu milletvekili, gazeteci, redaktör ve subaylardan oluşan Yunan misafirler 21 Temmuz / 3 Ağustos akşamına kadar Selanik'te kaldılar. Yunan misafirlerin ziyaretleri esnasında Yunan ve Jön Türk gazetelerinde bu ziyaret hakkında çeşitli makaleler yayımlandı. Saygın Yunanlılar ve Jön Türkler konuşma yaptılar. Enver Bey de bir konuşma yaptı. Enver Bey konuşmasında, bazı kişilerin kendi çıkarları için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişik halklar arasında düşmanlık çıkarıp yaydıklarını ve "her kişi kardeşinin kanını içerken büyük bir zevk alıyordu. Ama mutlu dakika geldi ve hürriyet güneşi ışık saçıyor," dedi. Enver Bey konuşmasının sonunda şöyle demişti: "Biz Türkler, özgürlüğü Yunanlılardan öğrendiğimizi hiç unutmayacağız. Yaşasın Yunanistan!"*[37]

23 Ağustos 1908. Enver'in Sırb Çete Reisini Sırb Millî Marşıyla Karşılaması (22 Ağustos 1908). Bulgaristan'ın Selanik Tüccar Vekili, Bulgaristan Hariciye Nazırına 756 numaralı telgraf keşide eyledi. Buna göre; *Yaklaşık altı yüz Sırp 9/22 Ağustosta Selanik'e geldi. Sırp misafirlerin karşılanmasında Sırp milli marşı çalındı. Resepsiyonda değişik devlet memurları, saygın Sırp kişilikler, bir Sırp voyvodası (çete lideri) ve İzmir'den bazı misafirler konuşma yaptı. Resepsiyonun sonunda Enver Bey de bir konuşma yaptı*.[38]

1 Eylül 1908. İngiliz yarı resmî *"The Times" gazetesinde yayınlanan bir röportajında İttihad ve Terakki Cemiyeti liderlerinden -sonradan "Paşa" rütbesiyle Türkiye'nin yönetiminde son derece sorumlu bir konuma gelecek olan- Enver Bey, bütün Osmanlı vatandaşlarının dini inançları ne olursa olsun, askerlik konusunda paylarına düşen görevi yerine getireceklerini söylüyordu*.[39]

7 Nisan 1909. Alman Ateşemiliter Strempel: Enver'in Ortalama Zekası, Onu Tanımayanlarca Yüceltiliyor. Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği Askerî Temsilcisi Strempel, gizli rapor kaleme aldı: *Kesinlikle güvence verebilirim ki, Enver, devrimde, özellikle onun hazırlık aşamasında öncü bir role sahip değildi. Faute de mieux* [daha iyisi olmadığı için (ÖFA notu)] *onu milli kahramanlıkla damgaladılar, basit, yeterli zeka ve biraz çocuksu karaktere sahip birisi olarak bu, onun başını döndürme tehlikesi yarattı. Enver'in zekâsı farklı değerlendiriliyor, şeflerince en düşük, onu hiç tanımayanlarca en yüksek* düzeyde.[40]

10 Nisan 1909. Hareket Ordusu 2'nci Fırka Erkan-ı Harb Reisi Miralay Kazım Karabekir: *10 Nisan akşamı, karargâhımız Silahtarağa'da iken Enver Bey nezdimize geldi. Beraberinde getirdiği Sandanski çetesini takdim etti. Bunlar hakkında kendisine şu teklifte bulundum: "Bunları getirmeseydin daha iyi olurdu* [..]"[41]

---

[36] Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, 2008, s. 225-226.

[37] Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, 2008, s. 208-209, dipnot 132. "Bu sözle Enver Bey, Jön Türklerin, Yunan kurtuluş hareketini kendilerine örnek aldıklarını ilan ediyordu."

[38] Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, 2008, s. 205, dipnot 121.

[39] Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, 1995, s. 222-223.

[40] Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Türk-Alman Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 181.

[41] Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, 2011, s. 278-279.

Osmanlı ordusunun, bilhassa subayların Alman uzmanlar tarafından eğitilmesi bu yakınlaşmada önemli bir yer tutmaktaydı. Bu subaylardan birisi, ihtilalden sonra Berlin'e askeri ateşe olarak yollanan, daha sonraki Harbiye Nazırı Enver Paşa idi. Birçok Alman subay Osmanlı ordusunda eğitimci ve kumandan olarak görev yapmak üzere imparatorluğa davet edildi. Bu subaylar Osmanlı Devleti'nde Almanya'nın etkisini güçlendiriyorlardı.[42]

Nisan 1909. Osmanlı Vatandaşcısı Enver, **Müslim ile Gayr-i Müslimin Aynı Mezara Yan Yana Gömülmelerini Caiz Görüyor:** *hareket ordusunun İstanbul'a girişinden sonraki Pazar günü, çarpışmalarda ölen elli kadar kişi resmî bir törenle ortak bir mezara saygıyla gömülürken, mezar başında verdiği bir söylevde Enver Bey, "Müslümanların ve Hristiyanların yaşarken ve ölürken, bundan böyle hiçbir ırk ve inanç ayırımı tanımaksızın, yurtsever arkadaşlar olduklarının nişanesi olarak yan yana yattıklarını…" önemle belirtiyordu*.[43]

~~Enver, Almanya taraftarıdır. Bir taraftan Enver'in İTC'deki etkinliği artarken, diğer taraftan da siyonist Yahudi teşkilatı İTC'den ilginç taleblerde bulunuyordu:~~

> ~~31 Mart 1909 olaylarından sonra, İttihat ve Terakki'nin yönetimi ele geçirmesi ve Alman taraftarı Enver Bey'in yönetimindeki etkinliğinin gittikçe artması; öte yandan da yeni yönetimdeki Yahudi etkisinin Türkiye ve Merkezi Devletler arasında sürekli bir bağ oluşturması, Türk-Alman ilişkilerini yeniden güçlendirecektir. Bu son noktayla ilgili olarak, Sadrazam Hilmi Paşa, 1909 haziranında, İngiltere'ye bildirmiştir ki "güçlü bir Yahudi örgütü" Kilikya, Kuzey Suriye ve Irak'a geniş Yahudi kitlelerinin yerleştirilmesini Osmanlı Devleti'nden istemekteydi. Yahudilere buralardaki Ermenilerin toprak ve mallarının verilmesi düşünülüyordu. İngiltere "Ermenilere haksızlık olur ve Arapların da tepkisine yol açar" diye bu fikre karşı çıktı. Bu durum, İngiltere'de "yeni Türklerin eski Türklerden daha iyi olmadığı" inancını yerleştirmiştir.~~[44] [26 Kasım 2026'da üstünü çizdim.]

27 Nisan 1909. Mabeyn Başkatibi Ali Cevad yazıyor: *Zat-ı şahane Enver Beyi hem işitmiş ve hem de görmüştü. Kendisinin gayet terbiyeli bir zat olduğunu evvelce bilmünasebe bana ferman buyurmuş idiler*.[45]

28 Ocak 1910. Sadrazam İbrahim Hakkı Kabinesi, Enver'e Yemen Valiliğini Teklif Etmişdi. İtalya'nın Berlin Büyükelçisi Pansa, Hariciye Nazırı Guicciardini'ye 156/73 numaralı muhtıra gönderdi: [..] *Buradaki Osmanlı Sefarethanesinin Askerî Ataşesi meşhur Enver Bey, kendi hükümetinden Yemen Valiliği teklifi aldığını bana söyledi. Kendisi, bu zorlu vazifeye kafi derecede hazır olmadığını ve askerî kariyerinde hizmete devam etmek istediğini belirterek teklifi geri çevirdi*.[46]

17 Mart 1910. Siyonist Yahudi Herbert Samuel, "Hürriyet Kahramanı" Binbaşı Enver'i karşılayan heyetde mi yer almışdı?

> Bay Herbert Samuel,—Despot mu, Yoksa Liberal mi?

---

[42] Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"*, 2015, s. 54.

[43] Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 103. Haşerat Ordusundaki mason bir subayın küfür sözü: "Halifenin dinini, imanını s*keyim." Youssouf Fehmi, *La Révolution Ottomane (1908-1910)*, 1911, p. 201.

[44] ~~Ömer Kürkçüoğlu, *Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, 1978, s. 30, dipnot 2~~. "İngiliz elçilik raporuna göre, Selânik'ten İstanbul'a yürüyen ve Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirenler, aynı zamanda iki Yahudi siyasi hareketinin [Siyonizm ile Bölgeselciliğin] birleşmesine katkı sağlamıştır." Hakan Özdemir, *Balkanların Şekillenme Sürecinde III. Ordu*, 2022, s. 421. 1911'de İngiliz Hariciye Nezaretinin 1910 senesi Türkiye raporu hükümete takdim edildi: "Yahudilerin tek ve nihâi hedefi Mezopotamya ve Filistin"dir. "Yahudi kuruluşlarının finans desteğiyle Osmanlı Devleti'ni kontrol altına alma amacında"dırlar (Özdemir, 2022, s. 422).

[45] Faik Reşit Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi: II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Beyin Fezlekesi*, 1985, s. 80.

[46] *I Documenti Diplomatici Italiani*, Quarta Serie: 1908-1914, Volume V-VI (11 Dicembre - 29 Marzo 1911), p. 86.

> Bay Herbert Samuel son zamanlarda hem ağırlandı hem de başkalarını ağırladı. Kendisi, bir Yahudi'nin Kabine üyeliğine yükselmesini kutlayan Maccabî Kulübü'nün misafiriydi; ayrıca Binbaşı Enver Bey'i Türkiye'nin halaskârı olarak istikbal eden heyetde de yer aldı. Bay Samuel her iki faaliyetde de hürriyet ve müsavat hususunda belagatli nutuklar atdı. Onun, başkalarına hürriyeti çok görürken kendisi hürriyetin tadını çıkarabilen o cömertlikten uzak ve özünde gayr-ı ahrar tiplerden biri olduğuna mı inanmalıyız? Bay Samuel kadınların hürriyet çığlığını anlamıyor, yine de Yahudi dindaşlarına şöyle diyebiliyor: "O düşündü ki onu ağırlamalarının sebebi, atalarının bu memleketde Yahudilerin özgürleşmesi uğruna verdikleri azîm mücadelenin mücessem bir yansımasını onda görmeleriydi. Onda, elde etmeyi muvaffak oldukları fırsat eşitliği mutalebatının tamamının bir tasdikini görüyorlardı." Ve Türk akşam yemeği sofrasında ise, O, şöyle dedi: "İngiltere, yeryüzünün hangi köşesinde ilerliyor olursa olsun hürriyet davasına ve terakkisine hiçbir vakit lâkayd kalmamışdır. Türkiye'deki inkılâb-ı kebîr-i siyasiyye, halkımız tarafından en derin alaka ve en eksiksiz, bilakayduşart sempatiyle karşılanmışdır. (Alkışlar.) Bir Nazır olarak konuşuyorum; çoğu halk, Hükûmetlerden daha iyidir —(handeler ve 'Çok doğru' sadaları),— ve Hükûmetler fazla kötüleştiğinde halk onları değiştirmenin yollarını arar." Şimdi İngiltere'deki Hükûmet kötüdür; çünkü bahis mevzuu kadınlar olduğunda, kesinlikle müstebiddir. Özgürleşmiş bir Yahudi ve devrimci Genç Türkiye'nin sempatizanı olan Bay Samuel, bizzat kendisinin de müstebid rolünü oynadığı bir istibdadı desteklemeye daha ne kadar devam edecek?[47]

14 Mayıs 1911. Enver: "Alman Olan Her Şeye Bağlı"yım. İstanbul'daki Enver, Alman sevgilisine hususî mektub gönderdi: [..] *Karadağ kralı, yakında sultana bir ziyaret yapmak istiyor! Düşmanlarımızın çalıştıklarını biliyorum. Ama kendi gücümüze ve dostların desteğine güveniyoruz. Memleketin her yerinde Almanya'ya karşı büyük bir sempati duyulduğu hissediliyor ve özellikle son buhran Alman olan her şeye bir tek benim bağlı olmadığımı gösterdi.* [..][48]

2 Aralık 1911. Zeki Bey Davasıyla Epey Kan Kaybeden İTC'nin Trablusgarb Gerilla Savaşı Manevrası. İtalyan Katib-i Evvel Garbasso, İstanbul'dan Roma'ya Hariciye Nazırı di San Giuliano'ya 4352/1236 numaralı gizli telgraf keşide eyledi:

> [..] İttihat ve Terakki Cemiyeti, ber vech-i âtî hulasa edeceğim esbab-ı muhtelifeye binaen şüphesiz zayıflamışdır; lakin memleketi iyi tanıyanların ileri sürdüklerine nazaran, İTC'nin avantaja çevirmeyi bildiği İtalyan-Türk Harbi olmasaydı, Cemiyet'in halihazır gücü çok daha fazla düşecekdi.
>
> Zat-ı Âlîlerine, harbin bidayetinden beridir Cemiyet'in İtalya karşısında niçin tavizsiz bir tavır ittihaz etdiğini ve kitleleri etkiledikden sonra kendi hatt-ı hareketini Sadrazam Said Paşa'ya dayatmayı nasıl başardığını bildirme şerefine nail olmuşdum. Harb, Cemiyet'e yaradı zira Trablusgarb'da ve Bingazi'de mukavemeti teşkilatlandırmakla ve Hükümet'i ilk haftalardaki tam tekmil pasif direnişinden vazgeçmeye zorlamakla övünmekdedir. Neşet Bey, Fethi Bey ve Enver Bey Cemiyet'e mensubdur ve Afrika'da onlara atfedilen muvaffakiyetler esasen Cemiyet'e aiddir. Cemiyet, memleketin dahilinde ve haricinde para toplamakla, Türk-Arab kıtaatına manevî ve maddî yardımları ulaşdırmakla ve Türk davasını Avrupa'da popüler hale getirmekle övünmekdedir.
>
> Mamafih yine de Cemiyet zayıflamışdır. Zeki Bey davasının mütemadî ve skandal nitelikli ifşaatıyla evvela vilayetler olmak üzere pek çok erkan-ı harbin İttihat ve Terakki Fırkası'ndan istifa etmesi bu vaziyetin sarsılmasına katkıda bulunmuşdur. Bu istifalar, nüfuzunu ve teşkilatlanma kuvvetini büyük mikyasda ordu desteğine medyun olan ve halihazırda borçlu kalmaya devam eden Cemiyet'i bilhassa etkilemekdedir. [..][49]

1911-1912. *Selanik'te toplanan Cemiyet'in gizli kongresinden -ki bu kongre Tunaya'nın da belirttiği gibi Cemiyet'in Türkçü politikalarının belirlendiği bir kongreydi-, bir gün evvel 29 Eylül 1911'de İtalya,*

---

47 *The Common Cause (The Organ of the Women's Movement for Reform)*, 17 March 1910, Vol. 1, No. 49, p. 686, "Mr. Herbert Samuel,—Despot, or Liberal?".

48 Şükrü Hanioğlu, "Enver Paşa'nın Gizli Mektupları - 4", *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1989, s. 6.

49 *I Documenti Diplomatici Italiani*, Quarta Serie: 1908-1914, Volume VII-VIII (30 Marzo - 18 Ottobre 1912), p. 515-516.

Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açar ve 4 Ekim'de Trablusgarp'a çıkarma yapar. Birkaç gün sonra bir kısım İttihatçı subay ordudan ve hükümetten onay almadan, Enver Paşa [Binbaşı Enver Bey (ÖFA notu)] *komutasında Trablusgarp'a direniş örgütlemeye gider. 24 Ekim 1911'den 25 Kasım 1912'ye kadar Trablusgarp'ta kalırlar; oysa Osmanlı devleti İtalya ile 18 Ekim 1912 tarihinde Uşi Anlaşmasını imzalamış ve bölgenin İtalya egemenliğine geçtiğini kabul etmiştir. Bu subaylar, 1 Ocak 1913'te İstanbul'a vardıkları zaman, Osmanlı ordusu Balkan Savaşı'nı kaybetmiştir. Bu kaos ortamında, hiç gecikmeden Enver Paşa öncülüğünde 23 Ocak Darbesi gerçekleştirilir. Bu kısa anlatım, aslında çok tartışmalı birçok noktayı barındırmaktadır: Balkanlar'da büyük bir savaşa yaklaşıldığı kritik günlerde, aralarında Enver ve Mustafa Kemal gibi Balkan kökenli subayların çoğunluğu oluşturduğu bu grubun Trablusgarp'a gitme nedenleri nedir? Osmanlı ordusunun en genç ve en yetenekli, gelecek vaat eden subayları, neden Enver Paşa'nın peşinde Trablusgarp'a sürüklenerek, olası bir Balkan Savaşı sırasında orduyu kendilerinden mahrum bırakmışlardır? 9 Ağustos 1912'deki Balkan İttifakı ilan edildiği zaman ve hatta 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın savaş ilanından sonra dahi bu subaylar tekrar gerisin geri İstanbul'a gelip orduya neden destek olmamışlardı? Uşi Anlaşması'na rağmen savaşı bırakmak ve İstanbul'a dönmek için neden altı hafta beklemişlerdi? Bu kritik günlerde, savaşın kapıda olduğu günlerde, neden İttihatçılar hükümeti kolaylıkla muhalefete teslim ederler? Bu da yetmezmiş gibi, Almanların desteğiyle daha önceden hazırlanmış olan, olası bir savaş sırasında Makedonya'da izlenecek askerî stratejiyi belirleyen planlar neden ve nasıl ortadan kaybolmuştur?*[50]

İtalya, *Trablus'taki Arapların arasında bulunan birkaç Türk subayının gerilla savaşını devam ettirmelerini bahane ederek* [Oniki] *adaları terketmeyeceğini açıklamakta gecikmedi*.[51]

Gönüllü subayların Libya'da bulunduğu sırada birleşen Balkan devletleri (Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan) 18 Ekim 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'na saldırdılar.[52]

11 Mayıs 1912. Arablar, İsyanı Kışkırtan Fakat Gerillaları Yevmiyesiz Bırakan Binbaşı Enver'i ve Binbaşı Fethi'yi Ölümle Mi Tehdit Etmişlerdi? İtalya'nın Atina Elçisi Carlotti, Hariciye Nazırı di San Guiliano'ya 822/464 numaralı mahrem muhtıra gönderdi: [..] *Bir Türk tarafından kaleme alınan hususî bir mektubda bildirildiğine nazaran Arablar, her askere iki kuruşluk yevmiye ödemek için lazım gelen parayı bulamadıkları vechile Enver Bey ile Fethi Bey'i yakın zamanda ölümle tehdit etmişlerdir. Aynı mektubda, Türklerin Arablar karşısındaki vaziyetinin çok müşkil olduğu, her an tehdit altında bulundukları belirtilmekdedir. Bazı erkan-ı harbler (subaylar),* [Harbiye Nazırı] *Mahmud Şevket Paşa'ya, kendilerini parasız ve erzaksız bıraktığı için öfkeli bir mektup göndermişlerdir*. [..][53]

12 Ocak 1913. Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Baron von Wangenheim, Almanya Hariciye Nezaretine 17 numaralı şifreli telgraf gönderdi: *Sabık Atina Askerî Ataşesi ve şimdilerde Enver Bey'in yanındaki İttihadçı erkan-ı harblerin en nafiz lideri Kaimmakam (Yarbay) Zeki Bey, silah arkadaşlarının, sulh meselesindeki Kâmil Paşa'nın kararsız tavrını kınadıklarını ve bu sebeble harbe devam etmek maksadıyla kabineyi devirmek istediklerini bana mahremane bildirmek üzere beni bugün ziyaret etdiydi.*

---

[50] Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, 2008, s. 57. Binbaşı Mustafa Kemal'in Trablusgarb'a gayr-ı nizamî harb için gidişi, şahsî bir hesaba dayanıyordu. Ahmet Cevat Emre'nin 1930'lar sorduğu "Niçin gittiniz, Paşam?" sualine Mustafa Kemal, "Enver gittikten sonra ben durabilir miydim?" cevabını vermiştir. Bir başka kaynakta da benzer ifadatı okuyoruz: "Atatürk'e ümitsiz ve sonuç bakımından faydasız olan bu işe neden giriştiğini ve gitmek için direndiğini sorduğumuzda: *bunun böyle olduğunu o sırada ben de görüyordum, ancak orduda ve akranım olan subaylar arasında maddî ve mânevi sıramı muhafaza etmek için buna mecburdum, esasen İstanbul'da beni fiilen işsiz bırakıyorlardı* karşılığını vermiştir." Hikmet Bayur, *Atatürk: Hayatı ve Eseri*, 1963, s. 50.

[51] Alexander Anastasius Pallis, *Yunanlıların Anadolu Macerası*, 1997, s. 82.

[52] Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, 1987, s. 104.

[53] *I Documenti Diplomatici Italiani*, Quarta Serie: 1908-1914, Volume VII-VIII (30 Marzo - 18 Ottobre 1912), p. 865.

Zeki Bey'e, dün Mahmud Şevket'e verdiğim cevabın aynısını verdim. Beni bu tavra sevk eden şey, İttihadçıların belki de yakında gerçekleşecek olan iktidara geri dönüşlerinin ve muhtemel uzlaşmazlıklarının benim tesirimden kaynaklandığı şeklinde tefsir edilebileceği düşüncesidir.[54]

23 Ocak 1913. Yarbay Enver, siyasî entrikalara son vereceği hususunda, Halaskâr Zabitan lideri Harbiye Nazırı Nazım'a şeref sözü vermiş; fakat kanlı bir darbe (23 Ocak 1913) tertibleyerek şeref sözünü çiğnemişdir:

> 23 ocak 1913 günü, kara, felâketli bir kıştı. Tarihî İstanbul, en acı günlerinden birini yaşıyordu. Bulgarlar, Edirne ve Çatalca önlerindeydi. Kurmay Yarbay, 31-32 yaşında bulunan Enver Bey, çeşitli eserlerde sayılan 8 ilâ 200 arasında gösterilen bir kalabalıkla, Bâb-ı Âlî önüne geldi. Anlaşılan, kalabalık gittikçe büyümüş ve 200 kişiye varmıştır.* [Dahiliye Nazırı Ahmed] Reşid [Rey] Bey'in hâtıralarında: "cem'îyet-i beşerîyenin en müstekreh tortuları" olarak tavsif ettiği bu kalabalık, birtakım serserilerden müteşekkildi ve başlarında ancak birkaç İttihadçı subay bulunuyordu. Bâb-ı Âlî'yi muhafazayla görevli muhafız bölüğü, dâhiliye nazırı Reşid Bey'in haberi olmadan, bir gün önce akşam üzeri, yerinden alınmıştı. Bu işi, hükümetten, hattâ harbiye nazırından gizli olarak, Kurmay Albay Cemal Bey'in verdiği bir emirle yaptırdığı tahmin edilebilir.
>
> Sabıkalılardan müteşekkil çete, Bâb-ı Âlî'ye daldı. Sadâret seryâveri Nâfiz Bey'le harbiye ikinci yâveri Kıbrıslı Tevfik Bey adlı iki subaydan başka, 8 nöbetçi er, silâhlarına davrandıkları için, derhal şehid edildi. İttihadçılar'dan da bir kişi öldü. Silâh sesleri üzerine, hükümet toplantısına katılmak üzere Bâb-ı Âlî'ye gelmiş olan Nâzım Paşa, dışarı çıktı. Enver Bey'le karşılaştı: "Sen, dedi; siyasetle uğraşmıyacağına dair bana şahsî ve askerî namusun üzerine söz vermemiş miydin? Bana verdiğin söz bu muydu? Pezevenkler, beni aldattınız!". Fazla konuşamadan, tek kurşun yiyerek öldü. Bu kurşunun Enver veya Yâkub Cemil tarafından atıldığı, bugüne kadar münakaşalı kalmıştır.[55]

Sabık Şura-yı Devlet Başmuavini, Darbeci Enver'e Sövüyor (Maliye ve Nafia Dairesi Reisi Mehmed Tevfik Biren Gözünden 23 Ocak 1913 Darbesi):

> Bâbıâlî Baskını- 23 Kânûn-i sâni tarihinde Şûrâ-yı Devlete giderken Bâbıâlî'nin önünü büyük bir kalabalıkla hınca hınc dolu bulmuş ve o sırada içeride mühim bir vakanın cereyan etmekte olduğunu anlamıştım. Bu kalabalığın içinde karşılaştığım Şûrâ-yı Devlet Baş Muavinlerinden bir zat, olanı biteni öğrenmek için olacak tesadüf ettiği kişilere sualler sorup duruyordu. Beni görünce hemen yanıma geldi.
>
> -"Burada ne oluyor" diye sordum.
>
> -"Enver olacak... (Çok kötü bir tabir olduğundan burada zikredemeyeceğim.) silahlı adamlarla içeriye dalmış ve Kamil Paşa'yı zorla istifa ettirmeğe kalkışmış. İçeride bir arbede var ama ne olduğu pek anlaşılamıyor" cevabını verdi.
>
> Bu vaziyete çok hayret ettimse de malumat almak için bu kalabalığın arasında beklemeğe lüzum görmiyerek,
>
> -"Biz işimize gidelim, mesele nasıl olsa biraz sonra anlaşılır" dedim ve ikimiz de oradan ayrılıp Dairemize geldik.
>
> İşte bu yukarıda bahsettiğim hadise meşhur Bâbıâlî Baskını idi ve bu baskına da maalesef Kâmil Paşa sebebiyet vermiş bulunuyordu, zira Kabinesini teşkil ederken hatalı intihablar yapmıştı ve Nazım Paşa'yı Harbiye

---

[54] *Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914*, 34. Band, Die Londoner Botschafterreunion und der zweite Balkankrieg 1912-1913 (Erste Hälfte), 1926, p. 185.

* Mevzubahis darbeci "kalabalık", Selanikli İttihadçı Hasan Tahsin Uzer'in belirttiğine göre, genç Rumelililerden müteşekkil idi: Ender Korkmaz, *Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri* [Doktora Tezi], 2017, s. 371.

[55] Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi (XIX.-XX. Asırlar)*, 1967, c. 12, s. 226. İktibasdaki vurgu ve köşeli parantez "[]" içi ifadeler tarafımıza aiddir. Esbak Dahiliye Müsteşarı, Mabeyn Baştakibi Ali Fuat Türkgeldi'nin aktardığına göre "Nazım Paşa bu sırada *Pezevenkler siz beni aldattınız, bana verdiğiniz söz böyle miydi* demiştir. [..] Refii Cevat Ulunay, Sapancalı Hakkı'dan rivayetle Nazım Paşa'nın son anında Enver Paşa'ya hitaben *Bana şeref-i askerin üzerine verdiğin söz bu mudur* diye sorduğunu ifade etmiştir (Korkmaz, 2017, s. 374, dipnot 532-533).

Nezareti'ne getirmesi hiç bir şekilde makul değildi. Sair ümera ve zabitanın intihabında Nazım Paşa'nın seçilmiş olmasının isabetsizliği vaki oldu. Sırb, Bulgar ve Yunan cephelerindeki bir çok mühim noktanın sukutunun haber alındığı, velhasıl harbin aleyhimizde cereyan etmeğe başladığı sırada eski Maliye Nazırı Cavid Bey 2 Teşrin-i sâni 1328 (Tanin Gazetesi) tarihli Hatıratında "Hâlâ bir çok zabitin İstanbul'da dolaşmakta ve taburları gittiği halde, kendilerinin gitmemekte olduklarını söylüyorlar. Bazı kumandanların bile, muharebe başladığı halde, mevki-i harbe yetişemediklerini, o sırada Nazım Paşa'nın mevkiine yakışan faaliyet vazifesini ifa etmeyip, hatta gece oluyormuş ki, en mühim haberleri tebliğ için arandığı halde bulunamıyor, akşamları geç vakte kadar Tokatlıyan'da Panciri Bey'le karşı karşıya muhabbet ediyor ve bunu herkes görüyor" demektedir.

Bu halin neticesi, Nazım Paşa'nın maktul düşmesi, Kâmil Paşa'nın da istifaya mecbur olması şeklinde tecelli etti. Zaten iktidarı elden bırakmak istemeyen İttihad ve Terakkicilerin evvela Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümetinden, sonra da Kâmil Paşa Kabinesinden daha kuvvetli bir şekilde görmüş oldukları tazyikler ve bilhassa ilerigelenlerinin bir kötülüğe sebebiyet vermemeleri için hapsedileceklerine dair çıkmış olan şayiaları takib eden bazı tevkifat üzerine, Kâmil Paşa'yı artık nasıl olursa olsun bir an evvel ıskata karar verdikleri ve bu hususta lazım gelen tertibatı aldıkları sırada, Edirne'nin teslimi ve hudud olarak Enez hattının kabul edilmesi mevzuunda Bâbıâlî'nin Büyük Devletler elçilerine bir bir nota vereceğini haber almışlar ve bu mükemmel vesileden faydalanarak, başta Talat ve Enver Beyler olduğu halde bu baskını yapmışlar.[56]

Mahir Said Pekmen: Enver, Şeref Sözünü Çiğnedi; "Adi Bir Politikacılar Arasına Girmiş" Oldu

[..] Talât Bey'e geçmeden evvel, askerlikten ziyâde politikacılıkta hâiz-i şöhret olan Enver Bey'i sükût ile geçiştirmek câiz değildi.

İlk meşrutiyet günlerinde gazinolarda, tiyatrolarda böbürlenmekten haz aldığını yazdık. Ortalığa biraz sükûnet gelince ateşemilterlikle Berlin'e gitti. Keşke gitmese idi. 31 Mart Vak'ası üzerine diğerlerile birlikte koşarak memlekete döndü. Trablusgarp Harbinde, Trablus ve Bingazi cihetlerinde çalıştı. Oralarda hizmeti mervîdir.

Bu esnada merkezde İttihat ve Terakki nüfûz ve şöhretini kaybettiğinden bunu iade için Talât Bey kendisini İstanbul'a çağırdı.

Mevkî-i iktidarda Muhtar ve Kâmil Paşalar bulunuyorlardı. Balkan Harbi patlak vermişti. Bu, evvelce bazı nümayişlerle kabineyi tazyik ve sonra, Enver Paşa'nın Nâzım Paşa'ya şeref-i askerîsi üzerine ettiği yemine ve sadr-ı esbak İzzet Paşa'nın ona kefaletine rağmen, bir el çabukluğu ile Büyük Kabine'yi devirip yerine geçmek için İttihat ve Terakki'ye fırsat bahşoldu. O vakit henüz Bey olan Enver, verdiği sözler ve yeminler ile saf Nâzım Paşa'yı kandırdıktan sonra, kendisini Erkân-ı Harbiye Reisi tayin ettirdiği Marmara sahilindeki kolorduyu terk ederek, Harbiye Nezâreti'ne yerleşmiş; Talât Bey de iptida bedel verip kurtulduğu askerlik vazifesini sonra gönüllü olarak ifâ için karargâha geçmiş ve hezimetle neticelenen ilk askerî hareketlerden müte'essir ve meyus mevkilerini terke müheyyâ kabineyi düşürmek için tertiplerini ikmâl etmiş ve 10 Kânunusani 328'de Bâbıâli'ye hücum ve Nâzım'ı katl ile Kâmil Paşa'yı istifaya mecbur etmişlerdir.

Siyasetle uğraşmayacağım diye şeref-i askerîsi üzerine söz veren Enver Bey, harp devam edip giderken söz verdiği başkumandanını nasıl öldürür? Müşarünileyh bir kaza kurşunu ile ölmüş farz olunsa bile kendisine söz veren bir nâmuslu asker nasıl olur da onun yerine geçer? Vakıa Enver Bey birden bire o mevkiye geçmemiş ve iptida kendi kefilini, yani şerik-i cürmünü başkumandanlıkla taltif etmiş ise de, bir müddet sonra bizzat başkumandanlık ve Harbiye Nezâreti makamına geçip oturmuştur.

Şerefli bir askerin değil, haysiyetli bir insanın bile yapamıyacağı şu cinayetleri işledikten sonra, Enver artık meşrutiyetin o saf, sevimli ve utangaç çocukluğundan çıkmış, maksada vusûl için her vasıtayı mubah ve meşru gören adi politikacılar arasında girmiş oluyordu. [..][57]

---

[56] F. Rezan Hürmen, *"Bir Devlet Adamının" Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, 1993, c. 2, s. 68-70.

[57] Mahir Said Pekmen, *31 Mart Hatıraları*, 2023, s. 48-49.

21 Şubat 1913. Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket'in günlük kaydından: *Enver Bey'i boşboğazlık ettiği için biraz azarladım*.[58]

23 Şubat 1913. İTC Denetleme İktidarı, Yeşilköy Kolordusunu "Dış Düşman" Bulgara Karşı Değil De Darbe Yapmasından Korkduğu "İç Düşman" Çatalca Ordusuna Karşı Mı Kurmuşdu? *Yeşilköy'de 23.02.1913'te yeni bir kolordu kurulmuş ve bunun başına Enver komutan olarak atanmıştır.* [Alman Askerî Misyon Şefi General Liman von Sanders'in yaveri Yarbay Franz Carl] *Endres'e göre bu birlik, Bulgar ordusuna karşı değil, güvenilmeyen Çatalca ordusuna karşı kurulmuştur. Bunların İstanbul'a yürümesinden korkulmaktadır. O günlerdeki hava, yabancı subaylar için çekilmez bir haldedir*.[59]

23 Temmuz 1913. Enver'in Edirne Fatihliği Tiyatrosu. Türkiye'deki Alman Askerî Heyet Reisi General Liman von Sanders'in yaverlerinden Yarbay Franz Carl Endres: *Enver'in dillere destan "Edirne fatihliği" bir "operet numarası"*dır. *"Bu soytarılık tabii, Almanya'da kasıtlı olarak yayıldı ve buna coşkuyla inanıldı."*[60]

31 Ekim 1913. Berliner Tageblatt gazetesi yazıyor: [..] *Padişah Naciye Sultan'ı Enver Bey'e vermekle, O'nu hem onurlandırmak hem de kendi tarafına çekmek istemektedir. Bu evlilik ile Enver Bey "Damat" unvanı alacak ve saray ile akraba olacaktı. Böylece saray, özgürlükçü modern düşünen önemli bir ittihatçı subayı yanına çekmiş olacaktı*.[61]

23 Kasım 1913. Enver, Karısına Mı Secde Ediyordu? Enver: *Naciye, Sen allah mısın ki, bu kadar anında imdadıma geliyor, yine kulunu ihyâ ediyorsun*. **7 Aralık 1913.** Enver'in Naciye'ye mektubundan: *Ah! bendeniz zaten öteden beri önünde secde ettiğim siz sultanımın büyüklüğünü, kudretini biliyordum.* **16 Aralık 1914.** Enver'in Naciye'ye mektubundan: *Ruhum bu gece de resmine secde ettikten sonra ağladım*.[62]

9 Ocak 1914. Almanya'nın İstanbul Sefarethanesi Askerî Ataşesi Mutius, rapor kaleme aldı:

> [Enver, 1911'de,] kendini Libya Umumî Valisi olarak İtalyan hükümetine teklif etti velakin hükümet bu teklife cevab vermeyince bu defa Bingazi Hidivi olarak tayin edilmesi için Senusîlerin yardımıyla Padişah'a müteveccih lobi faaliyeti yürüttü.
>
> [..] Türkiye'deki vaziyet-i dahiliye ve hariciye, neredeyse kaçınılmaz olarak diktatörlüğe veya yıkıma yol açacak niteliktedir. [..]
>
> [Enver] Soğukkanlı ve acımasız bir kararlılıkla iktidarı ele geçirecektir. Şimdi bile etrafındaki çemberi daraltmaya ve yalnızca mutlak sadakat gösterenlerle görüşmeye çalışıyor. Kayınbiraderi İsmail Hakkı'yı Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye Reisi tayin etti. Yaşadığı sokak sıkı bir nezaret altında. Binada mütemadiyen yirmi nefer ve üç erkâb-ı harb hazır bulunuyor.
>
> Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı tayin edilmesiyle Türkiye'nin kaderi çok kritik bir dönemece girdi.[63]

3 Ocak 1914. Fırkacı Enver'in Liyakatsizliği. İspanya'nın İstanbul Fevkalade Elçisi Germán María de Ory y Morey, İspanya Hariciye Nezaretine rapor gönderdi: *Enver Bey'in ataması, başkentte ve Jön Türkler içinde büyük bir şaşkınlığa neden oldu. "Ahmet İzzet Paşa'nın İttihat ve Terakki Komitesi'nden olmadığı için istifaya zorlandığı" dedikodusu yayıldı. Bu yüksek makama, "geceden gündüze albaylıktan*

---

58 *Sadrazâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, 1988, s. 27.

59 Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Türk-Alman Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 273-274.

60 Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 19.

61 Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 32-33.

62 Arı İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, 1997, s. 185, 273, 399.

63 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 611-612. İktibasdaki köşeli parantez içi "[]" ifadeler tarafımıza aiddir.

tuğgeneralliğe terfi ettirilerek" gelen Enver Bey, "makamın gerektirdiği deneyim ve uzmanlıktan yoksun"dur. Hatta "bu haksız ve hızlı terfiinin" orduda yarattığı hoşnutsuzluğun, önüne geçilmesi zor çatışmalar doğuracağı muhtemeldir. *Enver Bey, askeri ateşe olarak görev yaptığı zamandan beri, Almanya tarafından sevilmektedir. Buna rağmen Alman Hükümeti, kendi komutan ve askerlerinin, "yalnızca partisi iktidarda bulunduğu için bu kadar genç yaşta nazır olan Enver Bey'in" emrinde olmasından memnun olmayacaktır. Dahası; "savaşçı ve cüretkâr mizaçlı" Enver Bey'in Bakanlar Kurulu kararlarını etkileyerek, Türkiye'yi yeni savaşlara sürüklemesinden korkulmaktadır. Böyle bir durum karşısında "kendi çıkarlarını garanti altına almak isteyecek Büyük Güçler, Osmanlı İmparatorluğu'nu uzun bir süredir tehdit ettikleri mandayı, mali ve idari kontrol şeklinde dayatmaya" gideceklerdir.*[64]

4-8 Ocak 1914. Harbiye Nezaretinde Hülle: Ahmed İzzet ile Enver Arasındaki Tasfiye Pazarlığı. *Ordunun gençleştirilmesi sorunu daha İzzet Paşa Harbiye Nazırıyken ele alınmıştı. İzzet Paşa, ordunun yaşlı subaylardan arınması gerektiğine kendisinin de inandığını söylemiş, ancak, "hepsi benim arkadaşlarım," diyerek işi üzerine almaya yanaşmamıştı. Onu ikna etmeye uğraşan Talât'ın çabaları da bir sonuç vermeyince, İzzet'in bir süre için istifa etmesine ve gençleştirme işini üzerine almayı kabul eden Enver'in başa gelerek Harbiye Nazırı olmasına ve sonra yine koltuğunu İzzet Paşa'ya bırakmasına karar verildi [Menteşe, "Cumhuriyet", 3 Kasım, 1946; Y. H. Bayur, "Tarih", cilt II/IV, s. 316. Bayur, eserinin 317. sayfasında İttihatçıların temizlik hareketinin bitiminde İzzet'i geri getirmek niyetinde olmadıklarını söyler. Ancak, İttihatçıların bu niyette oldukları anlaşılmaktadır. Sait Halim Paşa, Rus Büyükelçisine Enver'in tayininin geçici olduğunu söylemiştir. Bkz. Mallet'den Grey'e İstanbul, 8 Ocak 1914 tarih ve "çok gizli telgraf" 17 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2111/1068)]. Tuğgeneralliğe yükselmiş olan Enver Paşa, 4 Ocak 1914'te Harbiye Nazırı oldu. Üç gün sonra yayınlanan bir iradeyle Padişah askerî tayinlerde değişiklikler yapılacağını, "Makedonya'daki yenilgiler silsilesinden sorumlu olan kumandanların ve 55 yaşını aşkın generallerin çoğunun emekliye ayrılacağını," bildiriyordu*.[65]

8 Ocak 1914. *Liman von Sanders Askeri Kabine Şefi von Lyncker'e "Enver Bey'in Harbiye Nazırlığına getirilmesiyle askeri misyonun şefi olarak ilişkilerde birtakım güçlükler yaşadığını" yazıyor*.[66]

9 Ocak 1914. Enver ve Nepotizm. Almanya'nın İstanbul Sefarethanesi Askerî Ataşesi Mutius, Almanya Hariciye Nezaretine rapor gönderdi: *Enişte*si *İsmail Hakkı'yı genelkurmayın saray temsilcisi yaptı. Oturduğu sokak en katı şekilde korunuyor. Evinde sürekli olarak 20 asker ve 3 subay bekliyor.*[67] Mutius'un bildirdiğine göre Harbiye Nazırı Enver, *birkaç gün önce* emir vermiş ve Edirne müdafiî Şükrü Paşa dahil 280 kıdemli erkan-ı harbi (subayı) tekaüde (emekliye) ayırmıştır. Enver, 1911'de, *kendini Libya Umumî Valisi olarak İtalyan hükümetine teklif etti velakin hükümet bu teklife cevab vermeyince bu defa Bingazi Hidivi olarak tayin edilmesi için Senusîlerin yardımıyla Padişah'a müteveccih lobi faaliyeti yürüttü*. [..] *Türkiye'deki vaziyet-i dahiliye ve hariciye, neredeyse kaçınılmaz olarak diktatörlüğe veya yıkıma yol açacak niteliktedir*. [..] [Enver] *Soğukkanlı ve acımasız bir kararlılıkla iktidarı ele geçirecektir. Şimdi bile etrafındaki çemberi daraltmaya ve yalnızca mutlak sadakat gösterenlerle görüşmeye çalışıyor. Kayınbiraderi İsmail Hakkı'yı Erkan-ı Harbiye-yi Umumiye Reisi tayin etti. Yaşadığı sokak sıkı bir nezaret altında. Binada mütemadiyen yirmi nefer ve üç erkan-ı harb hazır bulunuyor. Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı tayin edilmesiyle Türkiye'nin kaderi çok kritik bir dönemece girdi*.[68]

İspanya'nın İstanbul Fevkalade Elçisi Ory, İspanya Hariciye Nezaretine, "Türkiye İdaresindeki Yeni Emekliye Ayrılmalar ve Yeni Emeklilik Hazırlıkları Hakkında" sernameli rapor gönderdi. Fırkacı saikle

---

64 Yasemin Türkkan-Tunalı, *İspanyol Diplomatik Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türkiye* [Doktora Tezi], 2016, s. 107-108.

65 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, 1971, s. 215-216, dipnot 77.

66 Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"*, 2015, s. 67.

67 Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 305.

68 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 611-612.

usûlsüz tasfiye yapılmaktadır. Harbiye Nezaretindekine *benzer tasfiye uygulamasının diğer nazırlıklarda da sürdürüldüğü anlaşılmaktadır*. *"Tanin" gazetesinde yayınlanan bir habere göre, "Jön Türkler, devlet idaresinde 20 yılı aşkın hizmet eden ve yetersiz görülen memurların" emekli edilmesine dair bir kanun hazırlığındadır. Nafia Nazırı Cemal Paşa, bu kanun projesine bağlı olarak birçok memuru emekliye ayırmış; Bahriye Nazırı aynı Harbiye Nazırı Enver Paşa gibi, 1500 şef ve 3000 memuru emekli etmiş ya da işten çıkarmıştır. Henüz kanunlaşmamasına rağmen, hızla sürdürülen bu tasfiyelerle ilgili olarak, Elçi Ory, "İttihat ve Terakki'nin hedefinin, Parti'ye dâhil olmayan tüm memurların ya da en azından büyük bir kısmının devlet idaresinden silmek amacını gösterdiği" yorumunu yapmaktadır. Elçi ayrıca, bu tasfiyelerin kamuoyunda yarattığı etkinin "II. Meşrutiyet'in ilanından beri yaşanan sayısız tatsızlıktan ve kaybedilen topraklardan sorumlu tutulan İttihat ve Terakki'nin despotça uyguladığı tiranlığa karşı bir devrim hareketini kışkırtabilecek ağır olayların öncüsü olabileceği" görüşündedir*.[69]

10 Ocak 1914. Enver'de Süratli Dönüşüm: Kemer Sıkma Politikasından Tekalif-i Harbiye'ye (10 Ocak-9 Ağustos 1914). İttihad ve Terakki Cemiyetinin naşir-i efkarı (yayın organı) Tanin gazetesi, Harbiye Nazırı Enver'in beyanatını neşretdi: *Harbiye Nezareti bütçesinin kısıtlanabileceğini her zaman düşünmüşümdür. Islahatı yürütmek için memleketten, imkânları fevkin de fedakârlıklar istemenin ve ağır borçlar altına girmenin memleketi batırmaktan başka bir şeye yaramayacağı kanısındayım. Islahata mütevazı bir ölçüde, nicelikten çok, niteliğe önem vererek başlayacağız. Tanrı'nın bu yolda bize yardımcı olacağına inanıyorum*.[70]

10 Ocak 1914. Enver'in Askeriyedeki Müfridane Tasfiyesi. İspanya'nın İstanbul Elçisi Ory, İspanya Hariciye Nezaretine rapor gönderdi: Harbiye Nazırı *Enver Paşa, atanmasından yalnızca birkaç gün sonra mali tasarruf politikası altında, ordu ve donanma teşkilatında bazı kadro düzenlemeleriyle "reforma" gitmiştir. Paşa, hayata geçirdiği bu reformla, ordu içinde emekliye ayırma ve el çektirmeler sayesinde, ordu harcamalarında 300 milyon liralık (69 milyon frank) bir tasarruf hedeflemektedir. Bu amaçla yayınlanan ilk listede, 91 general, 65 komutan ve subayın ordu ile ilişiği kesilirken; izleyen listelerle toplam 300 askerin emekliye ayrılması ve ordudan el çektirilmesi hedeflenmektedir. "Hızlı yükselişinin neden olduğu memnuniyetsizliğin henüz devam ettiği bir zamanda"; Enver Paşa'nın bu beklenmedik girişimi, orduda ve imparatorluğun tüm çevrelerinde büyük bir etkiye neden olmuştur. Kamuoyu, Jön Türklerin iç politika için ağır bir durum yarattığına inanmaktadır. Uzun savaş yıllarının ardından, ordu içinden bu tasfiyeler, "gücünü Babıâli Baskını'ndan alan İttihat ve Terakki'ye" yönelik muhalefeti arttırarak, ağır sonuçlar doğuracaktır"*.[71]

11 Ocak 1914. Rusya Hariciye Nazırı Sazonov: Enver, Katildir. Almanya'nın Petersburg Büyükelçisi Kont von Pourtalès, Almanya Hariciye Nezaretine 5 numaralı şifreli telgraf keşide eyledi:

> Rus hükümetinin Ermeni ıslahat meselesini ele alış şeklinde, elan burada bize ve Türkiye'ye karşı hüküm süren keyifsizliğin (hoşnutsuzluğun) yansıdığı izlenimi edindim. Halbuki takriben on dört gün önce Bay Sazonov gayet uzlaşmacı bir tavır sergiliyordu ve kendisi için sadece Ermenistan'da Avrupa denetimi prensibinin muhafazasının mühim olduğunu ifade etmişdi. Evvelsi gün kendisine, her iki tarafın temsilcileri ile Sadrazam arasında zar zor ulaşılan uzlaşmanın zorlaştırılmasına (şartların ağırlaştırılmasına) yönelik çekinceleri belirtdiğimde, dilini tamamen değişmiş buldum. Türk hükümeti gibi bir hükümetle son derece dikkatli olunmalı ve üstlendikleri yükümlülüklerden kaçmak için bahaneler bulma hususundaki her türlü imkân ellerinden alınmalıymış. Aralarına şimdi "Katil" Enver Paşa'nın da katıldığı İstanbul'daki halihazır iktidar sahiblerinin iyi

[69] Yasemin Türkkan-Tunalı, *İspanyol Diplomatik Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türkiye* [Doktora Tezi], 2016, s. 109-110. Söz konusu tasfiye, hem Enver'den yaşlı ve rütbeli paşaların hem Halaskar Zabitan grubunun elimine edilmesine matuftur denilebilir.

[70] Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, 1971, s. 216-217.

[71] Yasemin Türkkan-Tunalı, *İspanyol Diplomatik Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türkiye* [Doktora Tezi], 2016, s. 108. Enver, söz konusu müfridane tasfiyesinin 10'uncu ayında, memleketi harbe sokacak.

> niyetine güvenilemezmiş. Hariciye Nazırı Sazonov, son Rus taleblerinin öncekilerin ağırlaştırılması anlamına geldiğini reddetdi. Bunların, sadece mevcudların kat'î ve lüzumlu birer tamamlayıcısı olduklarını söyledi. Bu talebleri şimdi beş maddede hulasa etdiğini, bunların Bay von Sverveyev'e de iletildiğini ve Rusya'nın taleb etmesi lazım gelen asgarî ölçüyü temsil etdiğini belirtdi. Bay Sazonov, Bay von Giers'in Alman maslahatgüzarının kifayetsiz desteğinden şikayet etdiğinden bahsetdi. İki temsilciliğimiz arasında zaten tam bir mutabakat sağlanmış olduğu için, bu söz karşısında büyük şaşkınlığımı dile getirdim. Lakin, Rusya tarafından taleb edilen şartların ağırlaştırılmasının tüm ıslahat faaliyetini son derece tehlikeye atacak gibi görünmesi sebebiyle, Rusya'nın bu en sonuncu tavır değişikliğine ayak uydurmamızın pek mümkün olamayacağını düşündüm.[72]

14 Ocak 1914. Ory, İspanya Hariciye Nezaretine rapor gönderdi. Enver, *Jön Türk gazetesi Tanin'e ordu ve donanmada yürüttüğü kadro değişiklikleriyle ilgili*, *kamuoyunu sakinleştirmeyi amaçladığı* bir beyanatta bulunmuştur. *Enver Paşa, demecinde, "barış zamanı yüksek memuriyet derecelerinden ötürü bazı mevkilere atanmış kimi kişilere el çektirilmesinin ve yeni atamaların, rütbeden ziyade kişisel meziyetlere önem verme ihtiyacından" kaynaklandığını belirtmektedir. Ordunun kurtuluşu için bu ikiliğin sona ermesi gerektiğini vurgulayan Paşa; uygulamadaki hedefini, ordunun gençleştirilmesi ve modernleştirilmesi olarak sunmaktadır. Paşa demecinin devamında şu ifadede bulunmaktadır*:

> Benim davranışımın iki amacı vardır: gençlik ve meziyet. Ordunun kurtuluşu için; yalnız askeriyeden mezun olalı 30-40 yıl olan, yönettikleri birlikten uzak bir yaşam kuran ya da askeri hayatla çok az tanışıklığı olan, modern gelişmeleri takip etmeyen ya da bu gelişmeleri eylemlerinde kullanmayan kişilerin değil; fakat bunları teorik bilgi olarak tanıyan, girişimleri, enerji ve eylemleri yıllar içinde azalan, ümit ve moral güçleri geçirdiğimiz talihsiz olaylar sonucunda kırılmış olanların da dinlenmeye ayrılması gerekliliğine inanıyorum. Yeni ordu; bilim, güç ve azimden öğrenmelidir; çalışmak ve öğrenmek için uygun bir yaş olan gençlerden oluşmalıdır. Yeni atananlar arasında bu işe uygun olmayanlar, manevra ve teftişler sırasında eleneceklerdir.

Demeçte ayrıca, yeni ordu için 200.000 askerlik bir kadro öngörülmekte; bir askerin yıllık maliyeti 30 lira olduğundan, gerekli bütçe 6 milyon lira olarak hesaplanmaktadır. Geçen sene yıllık gelirden, varsayılanın aksine 3 milyon yerine 4,5 milyon lira alan ordu bütçesinin; 10,5 milyon liraya yükseldiğini belirten Enver Paşa; askeri harcamaların başka şekillerde azaltılmaya çalışılacağını ummaktadır.[73]

Ocak 1914. Rusya diplomatik mahfilleri, üç rütbe atlattırarak kendisini paşa ve Harbiye Nazırı yaptıran Enver'i müsbet telakki ediyor: *Enver Paşa Türkiye'de bir dikta rejimi kuracak ve hatta Osmanlı sülalesini ve hilafeti kaldıracak*.[74]

Harbiye Nazırı Enver, Yıldız Evrakının bir kısmını yaktırmıştır: *Harbiyye nazırı Enver Paşanın tarihe ihanet sayılacak derecede münasebetsiz olan emrile bir gece harbiyye dairesi meydanında yakılan resmî evrak ve jurnaller* [..][75]

Jurnalleri Tedkik Encümeni Azası, Mütekaid Mülazım (Emekli Teğmen) Kayserili Şaban Ağa: *Yıldız evrakının tedkiki esnasında meşhudum olan vesaik-i mühime nasıl bir Yahudi dolabının içine düştüğümüzü sarih bir surette ispat ediyor* [..][76]

11 Ocak 1914. Rusya Hariciye Nazırı Sazonov: Enver, Katildir. Almanya'nın Petersburg Büyükelçisi Kont von Pourtalès, Almanya Hariciye Nezaretine 5 numaralı şifreli telgraf keşide eyledi:

---

[72] *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914*, 38. Band: Neue Gefahrenzonen im Orient 1913-1914, p. 175.

[73] Yasemin Türkkan-Tunalı, *İspanyol Diplomatik Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türkiye* [Doktora Tezi], 2016, s. 108-109.

[74] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 201. İktibasdaki vurgu tarafımıza aiddir.

[75] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, 1982, c. 4, s. 2100.

[76] Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, 2020, s. 277.

> Rus hükümetinin Ermeni ıslahat meselesini ele alış şeklinde, elan burada bize ve Türkiye'ye karşı hüküm süren keyifsizliğin (hoşnutsuzluğun) yansıdığı izlenimi edindim. Halbuki takriben on dört gün önce Bay Sazonov gayet uzlaşmacı bir tavır sergiliyordu ve kendisi için sadece Ermenistan'da Avrupa denetimi prensibinin muhafazasının mühim olduğunu ifade etmişdi. Evvelsi gün kendisine, her iki tarafın temsilcileri ile Sadrazam arasında zar zor ulaşılan uzlaşmanın zorlaştırılmasına (şartların ağırlaştırılmasına) yönelik çekinceleri belirtdiğimde, dilini tamamen değişmiş buldum. Türk hükümeti gibi bir hükümetle son derece dikkatli olunmalı ve üstlendikleri yükümlülüklerden kaçmak için bahaneler bulma hususundaki her türlü imkân ellerinden alınmalıymış. Aralarına şimdi "Katil" Enver Paşa'nın da katıldığı İstanbul'daki halihazır iktidar sahiblerinin iyi niyetine güvenilemezmiş. Hariciye Nazırı Sazonov, son Rus taleblerinin öncekilerin ağırlaştırılması anlamına geldiğini reddetdi. Bunların, sadece mevcudların kat'î ve lüzumlu birer tamamlayıcısı olduklarını söyledi. Bu talebleri şimdi beş maddede hulasa etdiğini, bunların Bay von Sverveyev'e de iletildiğini ve Rusya'nın taleb etmesi lazım gelen asgarî ölçüyü temsil etdiğini belirtdi. Bay Sazonov, Bay von Giers'in Alman maslahatgüzarının kifayetsiz desteğinden şikayet etdiğinden bahsetdi. İki temsilciliğimiz arasında zaten tam bir mutabakat sağlanmış olduğu için, bu söz karşısında büyük şaşkınlığımı dile getirdim. Lakin, Rusya tarafından taleb edilen şartların ağırlaştırılmasının tüm ıslahat faaliyetini son derece tehlikeye atacak gibi görünmesi sebebiyle, Rusya'nın bu en sonuncu tavır değişikliğine ayak uydurmamızın pek mümkün olamayacağını düşündüm.[77]

20 Ocak 1914. Alman Hariciye Nezareti arşivindeki bir vesikada belirtildiğine göre Çarlık Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi demişdir ki: Enver Paşa'nın mütevazı görünmesi sadece bir aldatmacadır. Onun bu rolünü iyi oynaması, Osmanlı hanedanının ve bu hanedanla bağlantılı olan halifeliğin sonu olacaktır.[78]

29 Mart 1914. *8 Ocak 1914'te Liman von Sanders Askeri Kabine Şefi von Lyncker'e "Enver Bey'in Harbiye Nazırlığına getirilmesiyle askeri misyonun şefi olarak ilişkilerde birtakım güçlükler yaşadığını" yazıyordu". Sonuç itibariyle, 29 Mart 1914 tarihinde Yüksek Savaş Şurası Enver Paşa'nın inisiyatifiyle Alman askeri misyonunun faaliyetlerini kısıtlama kararı aldı. Bu tepki Türk hükümetinin birçok üyesinin esasen askeri misyonun yetki ve ehliyetleri konusunda tam olarak bilgilendirilmemiş olmalarından, bu nedenle Almanların Türkiye'deki maksatları hakkında daha fazla şüphe ve endişeye kapılmalarından ileri geliyor*.[79]

22 Mayıs 1914. Altılı Ganyan Bahis Çığırı Açılıyor. Ahmet İhsan Tuğcu yazıyor:

> İstanbul'da İlk At Yarışı
>
> Memleketimizde at neslinin ıslâhı ile uğraşmak maksadıyla bir cemiyet teşekkül etmiş ve bu cemiyet tarafından ilk defa olarak Veli Efendi Çayırı'nda 22 Mayıs 1914 tarihinde bir koşu tertîp edilmişdir. Bu koşuya o zamanın ikbâl sahipleri olan [Dahiliye Nazırı] Talat Bey, [Harbiye Nazırı] Enver Paşalar vesâire vükelâ gelmişler. Bu suretle huzûrlarıyla at neslinin ıslâhâta girişenin de ehemmiyet verdiklerini göstermişlerdi. Hakîkat hâlde ise gerek koşu gerek oraya vükelâ-yı kirâmın gelmesi bir gösterişten ibâretti. Nitekîm o vakitten beri memlekette at neslinin ıslâh edildiği işitilmemiştir.[80]

22 Temmuz 1914. Enver: Türkiye Büyük Güçler'den Birinin Desteğine Muhtaç. Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim, Hariciye Nazırı Jagow'a telgraf keşide eyledi. Enver Wangenheim'e demiştir ki: Türkiye, haricî taarruzata karşı korunmadığı müddetçe dahilî teşkilatlanmasını barışçıl ve muntazam bir suretde gerçekleştiremez. Binaenaleyh Büyük Güçler'den birinin desteğine muhtaçdır.[81]

---

77 *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914*, 38. Band: Neue Gefahrenzonen im Orient 1913-1914, p. 175.

78 Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 23.

79 Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"*, 2015, s. 67.

80 Ahmet İhsan Tuğcu, *II. Meşrutiyet'ten Sevr'e Giden Süreç: Tanıklıklar (1908-1920)*, 2026, s. 193.

81 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 627-628.

5 Ağustos 1914. Enver, Osmanlı Ordusunu Rusya Emrine Vermeyi Teklif Etmiştir. Harbiye Nazırı Enver, Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği Askerî Ataşesi General Leontyev ile mülakat ediyor. Enver: [..] *(Almanların) bizim hizmette kalmak istemelerinin başlıca amilinin, her şeyden önce kendi ordularına fayda temin etmek, yani bizi (Türkleri) Ruslarla harbe sürüklemek olduğunda şüphe etmiyorum*. *Fakat bu o kadar kolay değildir. Çünkü ben onların teşviklerine kolayca kapılmam zira herşeyden önce ancak Osmanlı menfaatlarını gözetmekteyim*.[82] Enver'den Leontyev'e: *Hâkim görüşe rağmen Türkiye henüz ittifak devletleriyle ve bilhassa Almanya ile herhangibir muahede ile bağlanmış değildir*.[83]

Enver, Osmanlı Ordusunu Çarlık Rusya'nın emrine vermeyi teklif ediyor: *Dünya Harbinin ta başında, Enver Paşa, (Almanya ile bir "İttifak" imzaladığı halde) Rusya'nın İstanbul'daki askeri ateşesi vasıtasıyle Rusya'ya bir "İttifak" teklifinde bulunmuştu. Fakat Sazonov bunu ciddiye almadı. Çünkü, tanınmış Sovyet Rus tarihçisi Pokrovskiy'nin izahı veçhile, böyle bir İttifak yapıldığı takdirde, Enver Paşa "Rusya'nın emrine Türk ordusunu teklif ediyordu; halbuki Rus hükümeti Türk ordusunu değil, Türk paytahtını, yani İstanbul'u ve Boğazları istiyordu.*[84]

Tarz-ı Enver diplomasisi hakkında Rus mülahazası: *Enver Paşa'nın, 5 Ağustos tarihinde Rus askerî ataşesine yaptığı "İttifak" teklifinin kabil-i tatbik olup olmadığı hakkında mütalaada bulunmak hakikaten müşküldür. 2 Ağustos 1914 tarihinde Türkiye ile Almanya arasında gizli bir "ittifak" akdedildiğine göre, Türkiye artık mukadderatını Almanya'ya bağlamış bulunuyordu. Dolayısiyle Enver Paşa'nın Rusya ile de bir "İttifak" yapması imkânsızdı. Bunu içindir ki, Rus-Sovyet tarihçileri "Enver Paşa'yı düpedüz yalancı, dolandırıcı" diye vasıflandırıyorlar*. [..][85]

Enver'in Çarlık Rusya'ya İttifak Teklifi (5 Ağustos 1914), Sahte Bayrak Olabilir. *İngiltere'nin Almanya'ya savaş ilan etmesinden bir gün sonra, 5 Ağustos 1914'te Enver Paşa, İstanbul'daki Rus askerî ataşesine ittifak antlaşması teklif etmişti. Böylece Enver Paşa, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifak antlaşması imzaladığı yönündeki haberlerin asılsız ve Osmanlı Devleti'nin hala tarafsız olduğunu Rusya aracılığı ile İtilaf Devletleri'ne duyurmak istemişti. Almanya'nın bunu yanlış anlamaması için de bu görüşmeden Osmanlı karargâhındaki iki Alman subayı da haberdar edilmişti*.[86]

6 Ağustos 1914. Harbiye Nazırı Enver'in Liyakatsizliği. *Osmanlı'nın savaşa girme olasılığını düşük gören Rusya, Kafkasya'dan asker çekmektedir. Oysa Enver'in baş saldırı hedefi burasıdır. Buna rağmen Enver, Berlin ve Viyana'dan bu asker çekilmesi eyleminin önlenmesi için filo eylemi ister. Yani Kafkasya'da kendisinin çarpışmayı hedeflediği Rus ordusunun zayıflamasını engellemeye çalışmaktadır, aynı anda da cephane kıtlığından dert yanmaktadır!? (B, 6.8.14)*[87]

Ekim 1914. Bir kararnameyle kapitülasyonlar tek taraflı feshedilmiştir. İTC Hükümeti müdara yapmak zorunda. Böylesi bir hengamda, Harbiye Nazırı Enver, Robert Kolej'e resmî bir ziyaret gerçekleştirmiş; kardeşini ve iki oğlunu da Robert Kolej'de okutmaya başlamıştır.[88]

Parayla Çalışan Savaş Makinesi. İktisaden *durum o kadar vahimdi ki Talat Bey ve Enver Paşa Alman Büyükelçiliği'ne görüşmeye gitti ve Osmanlı Devleti'nin "Almanya'dan mali yardım alınması karşılığında" savaşa gireceğini bildirdi. Enver Paşa, Talat Bey, Cemal Paşa ve Halil Bey, "Almanların iki*

---

82 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 234.
83 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 231.
84 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. IX. İktibasdaki vurgu tarafımıza aiddir.
85 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 238.
86 Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 44-45
87 Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 324.
88 Abdullah Berk, *Amerikan Basınında Türk Milli Mücadelesi (1918-1922)* [Yüksek Lisans Tezi], 2020, s. 33.

milyon liranın ilk taksitini İstanbul'a yatırması halinde Amiral Souchon'a Karadeniz'deki Rus donanmasına saldırma yetkisi vermeye razı oldular."[89]

4 Ekim 1914. Karadeniz Harekatının Hedefi, Karadeniz'deki Donanma Üstünlüğünü Elde Etmeklik İdi; Fakat Hedef Karavana. *4 Ekim 1914'te Enver Paşa, Amiral Souchon'a şu emri verdi: "Türk Donanması Karadeniz'de deniz hâkimiyetini kazanmalıdır. Rus Donanması'nı arayınız ve bulduğunuz yerde harp ilan etmeden ona saldırınız."*[90]

20 Ekim 1914. *20 Ekim'de Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş için kullanılmak üzere 5 milyon Türk lirası tutarında borç para verdi. Aynı gün Enver Paşa, Alman Genelkurmay Başkanlığı'nın* (AGB) *Bronzart'a hazırlattığı bir savaş plânının yürütülmesi için* AGB *ile görüş birliğine vardı*.[91]

Enver, İTC istibdadınca yönetilen Osmanlı Devletini Almanya safında Cihan Harbine dahil etmek için gayret sarfediyor. Bürokraside ve genelkurmayda bîtaraflık görüşü baskındır. Fakat Almanya'dan Enver'e birkaç milyon altın lira gönderilmiştir:

> Ekim ayının başında [Sadrazam] Sait Halim Türkiye'nin tarafsızlığı için baskısını sürdürdü ve bir süre için [Dahiliye Nâzırı] Talat da onunla birlikte gibi göründü. Hemen hemen hiçbir destek almadan faaliyet gösteren [Harbiye Nâzırı] Enver Berlin'den birkaç milyon altın lira aldı ve Türkiye'yi savaşa sürükleyecek başlangıç hamlesi için yeni planlar yaptı. Bu para muhtemelen savaş ile barış arasında tereddüt gösteren hükümet görevlilerini satın almak için kullanıldı.[92]

22 Ekim 1914. Harbiye Nazırı Enver'den ABD'nin İstanbul Büyükelçisi Morgenthau'ya: *Osmanlı Devleti'nin herhangi bir ülkeye saldırmayı düşünmediğini ama her türlü acil duruma hazırlıklı olmak için ordusunu güçlü tutmak niyetinde olduğunu temin ederim*.[93]

27 Ekim 1914. Devr-i Enver'de Alman Boyunduruğu. Erkan-ı Harbiye-yi Umumiye Reis-i Sanisi Kaimmakam (Yarbay) Hafız Hakkı'nın günlük kaydından: *İstanbul'da pek büyük bir içtima olmuş. Sultan Hamid'e gitmişler, "Bizi Alman boyunduruğundan kurtar" diye bağırmışlar; Enver Paşa'yı, Alman Sefiri'ni tehdit etmişler, Beyoğlu'nda Alman zâbitlerine taş atmışlar*.[94]

Ekim(?) 1914. Enver: *Osmanlı Devleti bu savaşta taraf olsun veya olmasın, savaş sonunda İtilaf Devletleri tarafından paylaşılacaktır*.[95]

Almanya Genelkurmayı: Herr Enver, Sizin Vazifeniz Türkiye Hududlarına Almanya'nın Düşmanlarını Celb Etmekdir. Fritz Bronsart von Schellendorf 1936 senesinde şunları yazacakdır:

> Nihayet, Alman hükûmetinin arşivi tarafından yapılan neşriyatdan da anlaşıldığı gibi, Türkiyenin harbe giriş tarihi üzerinde Alman ordu kumandanlığının büyük bir tesir ve nüfuzu olmuştur.
>
> Türkiyenin Rusyaya karşı yaptığı sefer de Alman ordu kumandanlığının arzusu üzerine olmuştur. Esasen Türkiye büyük harp esnasında ikinci derecede ehemmiyetli olan harplere sahne olmuş, yani, asıl harp sahnesinin yükünü hafifletmek, hududlarına mümkün olduğu kadar çok yabancı kuvvet celbetmek vazifesi ile mükellef olmuştu.

---

89 Feroz Ahmad, *Jön Türkler*, 2021, s. 220.

90 Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 46.

91 İsmet Konak, *Türkiye'nin İç Savaş Döneminde (1918-1922) Sovyet Rusya ile İlişkileri* [Doktora Tezi], 2017, s. 27, dipnot 114.

92 Edward J. Erickson, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, 2003, s. 58-59.

93 Feroz Ahmad, *Jön Türkler*, 2021, s. 98-99.

94 Murat Bardakçı, *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, 2014, s. 36.

95 Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 43. Enver acaba hangi istihbarata istinaden bu kanaat-i katiyyede karar kılmışdı merak ediyoruz. Zannını hakikat sanmış olması da ağlebî ihtimaldir.

> [..] Enver Paşa, geniş, stratejik, Rusların mağlûbiyetini mucip olabilecek bir çevirme hareketi yapmaktan aciz olan Türk ordusuna haddinden fazla bir itimad göstererek, kendisine, düşmanı taktik bir çevrime hareketi ile bağlamayı tavsiye eden Alman erkâniharbiye şefini dinlemek hatasını irtikâb etti.
>
> [..] Süveyş kanalına doğru yapılan ilerleme hareketi de, Alman ordusunun talebi üzerine vukubulmuştur. Maksad Mısır'ı fetih değildi, çünkü çöllerde yapılan uzun yürüyüşle büsbütün kuvvetten düşen mahdud asker mıkdarı ile böyle birşeye imkân yoktu, fakat kanalı kapatmak suretile İngilizleri müşkül vaziyete sokmak ve ordusunun mühim bir kısmını oraya göndermiye icbar etmek isteniyordu.
>
> [..] Enver Paşa, Alman ordu kumandanlığının ısrarı üzerine, Türkiyenin müşkül bir vaziyette bulunmasına rağmen, Avrupaya 3 1/2 kolordu gönderdi.[96]

Daha Osmanlı Devleti fiilen savaşa girmeden önce, Alman Genelkurmayı'nca planlanıp Enver Paşa tarafından hayata geçirilen; amacı, İran, Afganistan ve Hindistan'da, İngiltere aleyhine propagandalar yapmak ve ihtilâller çıkarmak olan "Rauf Bey Müfrezesi" teşkil edildi. Şöyle ki 1914 yılı başlarında İngiltere'den dönen Bahriye Binbaşısı Rauf Bey, Enver Paşa'yı ziyaret etmiş, bu ziyaret sırasında Enver Paşa kendisine "…Afganistan'ı İngilizlere karşı harbe hazırlamak ve Hindistan'da tahriklerde bulunmak…" maksadıyla bir heyet teşkil etmesi görevini vermişti. Ayrıca Enver Paşa, Alman İmparatoru'nun bu görev için daha önce İran Konsolosluğu yapmış olan von Vas Muss adlı Farsça bilen tecrübeli bir diplomatı sandık dolusu altınlarla İstanbul'a gönderdiğini görüşmesinde Rauf Bey'e söylemişti.[97]

Enver Paşa, [..] *savaşın başından itibaren Osmanlı ordusunun bütün savaş planlarını, cephelerini Alman Orduları Yüksek İdaresi'nin istekleri doğrultusunda idare etmiştir*.[98]

29 Ekim 1914. Kurban Bayramı. Memleket ve millet, adeta, kurban ediliyor: *29 Ekim (1914), Kurban Bayramı günü, erken saatlerde* [Alman Amiral Souchon komutasındaki] *Türk harp gemileri, Odessa, Sevastopol ve Novorossiysk'i top ateşine tuttular*. *Birer saat kadar süren bu bombardımanda, mamafih umulan netice alınamadı. Ne Rus harp gemileri ne de askerî tesisler tahrip edilebildi. Ancak birkaç sahil gemisi hatırıldı ve Odessa'daki limanda bazı anbarlara isabet oldu. Rus karşı ateşi ve mayınlar bombardımanın uzamasına mani oldular. Türk donanması geri dönerken, rastladığı bir Rus mayın gemisini batırdı ve bir miktar esir alarak Boğaz'a girdi*.[99]

Enver Paşa, Karadeniz'de kesin üstünlüğü sağlamak için, Amiral Souchon'a 24 ve 25 Ekim günlerinde verdiği emirlerde, Karadeniz'deki Rus filosunu aramasını ve harp ilan etmeden, bulduğu yerde hücum etmesini tebliğ etmiştir. Amiral Souchon 29 Ekim 1914'te Rus Donanması'na saldırmış; ancak bu çatışmada, sadece Ruslardan bir muhrip ağır hasara uğratılmış, bir Rus mayın gemisi batırılmış ve kömür yüklü bir nakliye gemisi de zapt edilmiştir. Buna karşın Ruslar 1915 yılı başlarından itibaren donanmalarını süratle güçlendirmişlerdi. Böylece Osmanlı Devleti savaşın sonuna kadar Karadeniz'deki kesin üstünlüğü hiçbir zaman elde edememiş idi.[100]

Alman Amiral Souchon, Enver'in Talimatına Aykırı Saldırdı. *Osmanlı Donanması Başkumandanı Alman Amiral Souchon, Odesa'ya, başka Rus limanlarına ve Rus gemilerine saldırdı. Aslında bu, Enver Paşa'nın emrine aykırıydı; Enver Paşa, açık denizde Rus donanmasıyla çarpışmaya girilmesini, böylece hiç değilse tarafsızlık yanlılarına mazur gösterilebilecek bir hadise yaratılmasını istemişti. Ama Souchon'un baskını kabinede bir krize yol açtı; bu defa Enver Paşa Eylül ayında olduğu gibi yalıtılmış konumda değildi.*

---

96 BCA, 30-10-0-0, 84-556-2.
97 Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 155.
98 Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 79.
99 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 244.
100 Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 55.

Kabine, İtilaf Devletleri'nin bütün taleplerine boyun eğmeyecekse, bu krize savaş dışında bir çözüm bulunması söz konusu değildi.[101]

Resmî yalancılığı diplomasi mi tesmiye etmişler? 29 Ekim 1914 deniz harekatı[102] Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından protesto edilmişti. Askerî sıkıyönetim İTC Hükümeti, *hemen yayınladığı bir bildiri ile "Karadeniz'de Rus donanmasının Türk gemilerine hücum ettiği ve bunun karşılığı olarak Rus limanlarının bombardımana tabi tutulduğu" iddia edildi; yani kabahat tamamiyle Ruslara yükletilmek istendi. Halbuki hakikat bunun tamamiyle aksi idi*.[103]

Kasım 1914. İTC Harb Kabinesi Enver fraksiyonu (Kasım 1914) hakkında: *Karargâhı Erzurum'da olan III. Ordu kumandanı Hasan İzzet Paşa, Enver Paşa ve etrafındakilerce sevilmiyordu. Dolayısiyle Türk donanmasının Odessa'yı bombardıman edeceği ve bunun akabinde de hemen harp çıkacağından haberdar edilmiş değildi; İzzet Paşa, bütün diğer Paşalar gibi harbin çıkışını "olup-bitti"den sonra öğrendi*.[104]

Kasım 1914. Seyfü'l-Mecânin [Kılıçlı Zırdeli] Enver: "Bir Fırka [10.000 ilâ 20.000] Askerle Tahran'ı İşgal Etmeli". *Enver Paşa, Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürü Kâzım Karabekir'i Kasım 1914 sonlarında çağırarak ondan bir İran haritası istemiş ve bu harita üzerinde kendisine hülasa olarak: "Bir fırka askerle en kısa yoldan Tahran'ı işgal etmeli. İran'ı bu suretle Rus nüfuzundan kurtardıktan sonra, İran'da olduğu gibi, Türkistan, Afgan ve Hindistan'da dahi İngilizlerle Ruslar aleyhine hareketler yaptırmalı! Diğer bir fırka ile Tebriz üzerinden Dağıstan'a yürüyerek Kafkas İslam memleketlerini Ruslar aleyhine harekete geçirmeli ve bu suretle şarktaki ordumuzun karşısında bulunan Rus ordusunu geriden vurmalı. Bu fırkaya bizim Halil'i [Kut] münasip görüyorum. Bu fırka bir dereceye kadar orduya yakındır. Elde demektir. Fakat Tahran'a gidip Hindistan, Afgan ve Türkistan'la meşgul olacak fırkaya kimi tayin edelim?" diye önce sormuş, sonra sözü dolaştırıp Kâzım Karabekir'e getirmiş ve bu göreve onu tayin ettiğini ve hazırlanması gerektiğini, kuvve-i seferiyenin teşkili için icap eden emirleri vereceğini söylemişti*.[105]

Enver'in Hindistan Fantezisi. *Liman von Sanders'in anlattığına göre Enver Paşa, Rus Kafkas Ordusu'nu mağlup ederek Kafkasya üzerinden Afganistan'a oradan da Hindistan'a ulaşmak istiyordu. Enver Paşa'nın bu düşüncesini "fantazi" olarak değerlendiren Liman von Sanders, onun dikkatini böyle bir taarruzun sakıncaları ve zorlukları üzerine çekmeye çalışmıştır*.[106]

3 Kasım 1914. Çarlık Rusya St. Petersburg'da münteşir yarı resmî *Novoye Vremya* (*Yeni Zamanlar*) nam gazete yazıyor: *Vatanlarının menfaatlarını Alman altınına satmış olan bir avuç sergüzestçi zümre (klik) (yani Enver Paşa ve parti arkadaşları kastediliyor) yıkılıp gitmeğe mahkûmdurlar*.[107]

13 Kasım 1914. İTC Harb Kabinesinin yalanı, Beyanname-yi Hümayun'da tezahür ediyor: "[..] *müsellâh bir bîtaraflık içinde yaşamakta iken, Karadeniz Boğazına torpil koymak üzere yola çıkan Rus donanması,*

---

[101] Feroz Ahmed, *Jön Türkler*, 2021, s. 100.

[102] Askerî açıdan çöp bir *casus belli*: "Türk donanmasının baskın şeklinde yapmak istediği bu hareketten askerî cihetten hiç bir kazanç elde edilemedi ise de, siyasî bakımdan derhal büyük gelişmelere yol açtı." Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 244.

[103] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 244-245. 1798 yaz mevsiminde Devlet-i Âliyye Re'isü'l-Küttâbı Âtıf Efendi, "İstanbulda icadolunan" küffar-ı hâksâr menşeli "diplomatik lisanı, ikiyüzlülük/yalan söylemek" telakki ediyor ve kullanmaktan ictinab ediyordu (Kurat, 1990, s. 44).

[104] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 264.

[105] Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 121-122.

[106] Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 59, dipnot 80.

[107] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 248.

talim ile meşgul olan donanmamızın bir kısmı üzerine ansızın ateş açtı."[108] *Bu "Beyanname"nin Enver Paşa ve Talât Bey'in dahli ile tanzim edildiği muhakkaktır. Dil bakımından o zamana göre gayet sade oluşu, herkesin kolayca anlamasını mümkün kılmıştı. İhtiva ettiği maddelere gelince: Harbin çıkışı olayı tamamiyle tahrif edilmiş ve Ruslar mütecaviz olarak gösterilmişlerdi. Zaten resmî tebliğ de öyle idi*.[109]

18 Kasım 1914. Memleketi Harbe Sokan İTC Hükümetinin Bir Kabine İçtimaı. Kazım Karabekir günlüğüne yazıyor:

> 18 Kasım 1914 (5 Teşrinisani 1330) Çarşamba
>
> Ayastefanos'taki Rus kilisesinin hedmi. Çanları 26 müzeye nakil.
>
> Enver Paşa'nın konağındaki nâzırlar içtimada. Enver Paşa, Cemal Paşa, Talat Bey, Hariciye Nâzırı Halil Bey, Adliye Nâzırı İbrahim Bey vardı. Beni de çağırdılar.
>
> Casusluk yuvaları olan ecnebi ticarethaneleri cemiyette görüşüldü. Halil Bey müdafaa etti. Talat "s.k anasını" dedi. Cemal sırtüstü uzanmış, halkasına burnunu geçirmiş. Lâubali bir vaziyette idi.
>
> Telefonla Sultan Hanım Enver'e geç kaldın, diyordu. Cemal Talat'a latife edip gülüştüler.[110]

4 Aralık 1914. İngiltere'nin İstanbul Sefareti Müsteşarı Beaumon, Hariciye Nazırı Sör Edward Grey'e 1913 senesine ilişkin yıllık rapor keşide eyledi: [..] *Enver Paşa, Talat Paşa kadar cüretkârdır lakin ondan bile daha ilkesizdir ve şahsî kibrinin tesiri altındadır*. [..] *Sessiz ve içine kapanıktır*. [..][111]

Aralık 1914. *Aralık 1914'te Enver Paşa, Berlin'in talimatıyla Kafkasya'da Ruslara karşı bir taarruz başlatmıştı. Taarruzun amacı, Rus kuvvetlerinden bir kısmını çok sıkışmış olan Avusturya ordusundan uzaklaştırmaktı*.[112]

1914. *Nişanlandıklarında Enver 30, Naciye 12 yaşındaydı. 1914'te evlendiler*.[113]

1914-1918. "Cercle d'Orient" (Büyük Kulüb) & Enver.[114]

1914-1916. Tekalif-i Harbiye'nin Şiddeti (1914-1916) ve Enver'in Telakkisi. *Harb ilanından sonra, istimvaller (reksizyonlar / zorla el koymalar/müsadereler) giderek daha da ağırlaşdı. Almanlar ve Jön Türkler kısa zamanda elde edilecek muzaffer bir harb ümid ediyorlar ve halkı zerrece umursamaksızın sadece harbin acil ihtiyaçlarını düşünüyorlardı. Mutemet kişilerin aktardıklarına göre, ticarî ve ziraaî menfaatlere yönelik daha müsamahakâr olunması taleb edildiğinde, Harbiye Nazırı ENVER PAŞA'nın, memleketin bekası için mücadele etdiğini ve böylesine ciddî, tarihî bir anda ziraatı ve ticareti düşünmeye yer olmadığını söylediği rivayet edilir*.[115]

16 Ocak 1915. Sarıkamış Harekatı Hezimetinde Enver'in Mesuliyeti.[*] Köprüköy'de bulunan 3'üncü Ordu Kumandanı Mirliva Hafiz Hakkı'nın günlük kaydından: *Muhacirler mes'elesi bir felâket. Topların nakli için zavallıların öküzlerini de almışlar. "Keşke Rus elinde olup şehid olsa idik!" diye bağıranlardan*

---

[108] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 250.

[109] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 252.

[110] Kâzım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 2009, s. 412. Şerif Mardin'e göre, "İttihat ve Terakki'nin sorumsuz tutum"u, "I. Dünya Savaşı'na girmemize neden" olmuş idi: Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 1994, s. 220.

[111] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 609.

[112] Feroz Ahmad, *Jön Türkler*, 2021, s. 135.

[113] Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, 2021, c. 4, s. 451, sonnot 1.

[114] Mesut Yolal, *Osmanlı'da Kumar ve Şans Oyunları (1800-1923)*, 2021, s. 120-121.

[115] André Mandelstam, *Le Sort de L'Empire Ottoman*, 1917, p. 144.

[*] Sarıkamış Harekatı hezimeti meselesine ilişkin arşivimizdeki bilgi fişlerini de tedvin ve neşr etmeyi planlıyoruz.

gece gündüz kadın, çocuk vaveylâsı! Ah Enver! Ah! Bu kış seferini ta'cil etmek, sonra da bu parlak taarruzda 9. Kolordu'yu dörtnala kaldırmakla yüz bin masumun kanına girdin! Allah seni affetsin.[116]

Sarıkamış Harekatı mucibince 3'üncü Ordunun kumandasını bizzat deruhte eden Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Ferik Enver; *şimdiye kadar bir ordu değil, bir kolordunun başında dahi bulunmamıştı*.[117]

Mehmet Ali Beyhan: *Sarıkamış, aslında büyük bir hezimetin adıdır. Binlerce vatan evladı; düşman kurşununa, süngüsüne değil, kara-tipiye, soğuğa kurban edilmiştir. Hezimete sebep olan tecrübesiz hırsın sahibi komutan hesap vermediği gibi, başarısız ismi; isimsiz kahramanlara yakılan ağıtların yoğunluğu içinde kaybolup gitmiştir. Hesapsız hesabın sahibinden de kimse hesap sormamıştır/soramamıştır. Yıl dönümlerinde programlar yapılır, Sarıkamış'ta yürüyüşler düzenlenir ama harekâta komuta eden Enver Paşa'nın sevk ve idare zafiyeti, hataları hakkında tek kelime konuşulmaz, yazılmaz*.[118]

Şerif İlden: Enver Haindi, Katildi, Bilgisizdi. Sarıkamış'ta çarpışan Kurmay Yarbay Köprülülü Şerif İlden anlatıyor:

> "Akşam oldu. Saldırı birkaç yüz eri ve yirmi otuz subayı karlara gömmekle sonuçsuz bitti. Fakat Enver yine aynı öyle endişesiz ve hain kaldı. Çerkezköy tarafından, önünde boynu bükük bir çocukla yanımıza geldi: 'Kaçarken tuttum, kurşuna dizilecek!' emrini verdi. Kaçağı aldık. Akşam karanlığında renksiz yüzü görünmüyordu. Ateşin karşısına getirdik sorguladık.
>
> 'Çocuk sen kimsin, hangi birliktensin?' dedik. Fakat tümen komutanı Albay Arif Bey 'kaçak' diye hayatı gasp edilecek olan bu çocuğu tanıdı: Harp Okulu'nun son sınıfını tamamlamadan çıkmış. Savaş başladığı günden beri bilmem hangi bölükte takım komutanlığıyla güzel hizmetleri geçmiş. Şimdi Çerkezköy'e hücum sırasında takımı –zaten beş on kişiymiş– tümüyle yok olmuş. Kendisi alay komutanını ararken yine avcı hattında bir ağacın dibinde biraz soluk almak için oturmuş. Enver Paşa Hazretleri o sırada avcı hattına gelmiş ve kendisini yakalamış, buraya getirmiş.
>
> Bu çocuk 17-18 yaşlarında zayıf, sarı benizli, yoksul durumda bir gençti. Anlattığı şeyler doğru da olabilirdi, yanlış da. Fakat şurası kesindi ki, bu çocuk Çerkezköy eteklerine kadar tabanı delik bir çift potin, çok eski ve örselenmiş ince bir kaputla titreye titreye sürüklenmiş gelmişti. Ve gerilerde değil ileride, hepimizden daha ileride avcı hattında 'biraz dinlenmek için' oturmuştu.
>
> Enver Paşa'ya bu konuda itiraz edilmezdi. Çünkü çocuk tümene sorgulanmak için değil öldürülmek için verilmişti. Bununla birlikte biz emri yürürlüğe koydurmamaya karar verdik. Belki bir zafer filan kazanılır da bağışlattırırız dedik.
>
> O gün zafer kazanılmamış, Enver de emrini unutmamıştı. Ertesi gün bize 'O kaçağı kurşuna dizdiniz mi?' diye sordu. 'Hayır, efendimiz. Divan-ı Harp edilmesini emir buyurmuşsunuz,' cevabı verildi. Enver cevap vermeden birinci emrini tekrarladı ve çocuk tümen karargâhı muhafız bölüğüne teslim edildi. Allah, zavallı, renksiz, hasta çocuğa rahmet eylesin. Çoğumuzun evlerimizde buna yakın oğullarımız vardı. Bu günahsız, hızla gelen zulmün şehidi bize birçok zaman iç sızısı oldu. Hâlâ fersiz gözleri, zayıf ve bitkin iki bacak üstünde güçlükle duran iki avuçluk vücutcağızı, ince kolları, bükülen boynu gözümün önündedir. Bu çocuk da doğal olarak bir anadan doğdu. O ana yavrusunun beşiğini sallarken –tıpkı Enver'in anası gibi– 'büyüsün, paşa olsun' diye ninni söyledi. Enverler paşa oldular. Çünkü çok ocak söndürmesini, evler yıkmasını, ordular batırmasını bildiler. Fakat bu çocuk paşa olmadı, hatta teğmen bile olamadı... Şimdi? Şimdi ise şımarık ve katil bir uğursuzun beceriksizlik

[116] Murat Bardakçı, *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğ*ü, 2014, s. 95.
[117] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 269.
[118] Bekir Biçer, *Nutuk: Gerçek Mi, Kurgu Mu?*, 2024, s. 10.

ve bilgisizliğini örtmek için sert disiplin adına verdiği emirle suçsuz ve günahsız olarak kurşuna dizildi. Enver'in şu beş on yıla sığdırdığı cinayet ve hıyanetleri belki Sirus'un zulüm ve baskısından çoktur." (İlden, s. 207)[119]

Ocak 1915. Sarıkamış Mağlubu Enver, İstanbul'a "Fatih Gibi" Döndü. [..] *harbin daha başlarında, Rusları tazyik altında tutmak maksadiyle bizzat kumanda ettiği kuvvetli bir ordu ile Sarıkamış cephesinde, Rus ordularına yenildi ve bir Fâtih! gibi İstanbul'a döndü*.[120]

Sarıkamış faciasının son perdesi oynanırken, İstanbul'a dönen Enver Paşa bir yadsıma tutumuna girdi. Harbiye Nezareti'ndeki makamına geçer geçmez yenilginin çapını ve olası sonuçlarını küçük göstermek için bildiği her oyuna başvurdu.[121]

Cihan Harbine Giriş ve Matbuata Sansür. *Enver Paşa ve Talâ[t] Beye karşı kimse ses çıkarmağa cesaret edemediğinden ve matbuata da şiddetle sansör konduğundan harbe giriş açıkça tenkit ve takbih edilemezdi*.[122]

İttihad Terakki Sözcüsü "Tanin" Gazetesinin Yalan Haberleri (Ocak 1915). *Savaş dönemi basınında Kafkaslar'da bir askeri facia yaşandığı yansıtılmamış, askeri hezimet iddialarının sadece düşman propagandası olduğu söylenmişti. Bkz. Tanin, 24 Ocak 1915. Aslında Enver Paşa'nın komutasındaki* [3'üncü] *ordunun yenilgiye uğradığı 4 Ocak 1915 günü, "Tanin" gazetesi büyük bir zaferden bahsediyordu. Bkz. "Büyük Zafer". Tabii ki şu ya da bu ölçüde benzer şeyler, savaşa katılan ve basının ağır bir sansür altında olduğu bütün ülkelerde yaşanıyordu*.[123]

16 Şubat 1915. Orduda İsyan; Asi Subayları İdam. ABD'de münteşir *The New York Times* gazetesi yazıyor: *Sarıkamış'tan sonra orduda huzursuzluk var, bir isyan yaşandı ve Enver Paşa birtakım subayları idam ettirdi. Pek çok subay da divan-ı harbe gönderildi*.[124]

Şubat 1915. Sarıkamış Harekatı hezimetini müteakiben, Erzurum ahalisi arasında söylenmeye başlanan bir mani:

Yaşa babamoğlu yaşa
Kan bulaştı çatık kaşa
Biz Urusu alt ederdik
Sebep oldu Enver Paşa

Aşağıdan ses geliyor
Figan bağrımı deliyor
Kör olasın Enver Paşa
Gelinleri el alıyor...[125]

3 Mart 1915. Enver'in 3. Ordu'ya Kumandan Tayin Etdiği Paşa, Liyakatsiz Miydi? "Köllnische Zeitung" muhabiri Tyszka, İkinci Wilhelm Hükümetine rapor verdi. *Tyszka, "Enver'in Harp Nezareti Müsteşarı" olarak andığı Mahmut Kâmil Paşa'nın en yeteneksiz subaylardan biri olduğunu ve nasıl olup da 3. Ordu gibi bir ordunun onun eline teslim edildiğini bir türlü anlayamadığını yazar (3.3.15, R 12787)*.[126]

---

[119] Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Türk-Alman Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 37-39.
[120] Hasan Cemil Çambel, *Makaleler Hâtıralar*, 2011, s. 135.
[121] Roger Ford, *Cennetten Mahşere: Ortadoğu'da Birinci Dünya Savaşı*, 2018, s. 167.
[122] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 249-250.
[123] Feroz Ahmad, *Jön Türkler*, 2021, s. 113, dipnot 14.
[124] Feroz Ahmad, *Jön Türkler*, 2021, s. 119.
[125] Ahmet Başustaoğlu, *Dr. Tevfik Sağlam'ın Yaşamı: Bir Nefes Sıhhat*, 2016, s. 122.
[126] Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Türk-Alman Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 193. Mehmet Kâmil, Enver'in "dalkavuğu" idi (Dinçer, 2011, s. 346).

15 Mayıs 1915. Enver: Almanlara Hayranım; Zorbalığına Bile. "Köllnische Zeitung" muhabiri Tyszka, İkinci Wilhelm Hükümetine rapor verdi. *Tyszka, İstanbul'da halkın silahlarının toplandığını, ancak komite yanlılarına silahların geri teslim edildiğini, bunların ellerine ise "silahını teslim etmiştir" diye kâğıt verildiğini bildiriyor. Bu raporda Enver'in özel Alman doktoruna Almanlara hayran olduğunu söylediğini, Prusya krallarının zorbalıkla güçlü hale geldiklerini ve kendinin de zorbalıkla Türkiye'yi güçlü hale getireceğini söylediğini yazıyor (R 12787)*.[127]

26 Haziran 1915. *Beşiktaş'ta Enver Paşa'nın babasının kurduğu ve işlettiği Türk okulunda Almanca dersleri için ATD'den* [Alman-Türk Derneğinden] *Alman öğretmen ve gerekli öğretim araçları istenmiş, dernek de bunların yollanmasını uygun görmüştü*.[128]

26 Eylül 1915. İsmail Enver'in Yahudi Asıllı Olduğu İleri Sürülüyor. ABD Rhode Island eyaleti, Providence şehrinde neşredilen *The Sunday Tribune* gazetesi yazıyor:

> Yahudi Türkiye'yi Yönetiyor
>
> Enver Bey [Paşa! (ÖFA notu)], İstanbul'da Hakimiyeti El'an ve Tamamen Deruhde Etdi.
>
> İstanbul, 25 Eylül.—El'an, Türkiye'nin fiilî idarecisi bir Yahudidir. Dahiliye Nazırı Talat Bey ve İstanbul Polis Müdürü'nün teşrik-i mesaileriyle, Jön Türklerin calib-i dikkat lideri ve Harbiye Nazırı Enver Bey hakimiyet-i tammeyi el'an deruhde ediyor ve onun sözü kanun sayılıyor. Enver, hissiyatı itibarıyla tam bir Türk olmasına rağmen kan bakımından Yahudi'dir.
>
> Enver Bey, Alman militarist mefkureleriyle yoğrulmuştur. Umumî kanaate göre onun iddialı planları var. Türkiye'nin asırlar boyunca dünyanın önde gelen berrî (kara) ve bahrî (deniz) gücü olduğunu hatırl(at)ıyor ve Hilal'in yeniden, Cermen müttefikiyle yan yana, o eski yüce mevkiine döneceğine inanıyor.[129]

JEW RULES TURKEY

Enver Bey Is Now in Complete Control at Constantinople.

Constantinople, Sept. 25.—A Jew is now the virtual ruler of Turkey. With the co-operation of Talaat Bey, Minister of the Interior, and the Constantinople Chief of Police, Enver Bey, the remarkable leader of the Young Turks and Minister of War, is now in complete control, and his word is law. Although a thorough Turk in sympathies he is a Jew by blood.

Enver Bey is imbued with German militaristic ideals. He has ambitious plans, it is generally believed. He recalls that Turkey for many centuries was the foremost military and naval power in the world, and he thinks the Crescent is about to take its high place again side by side with its Teutonic ally.

ENVER BEY.

Görsel 1. The Sunday Tribune, 26 September 1915

3 Ekim 1915. Dr. Ernest *Jackh'in önerisi ile, Boğaz'da Türkleri ve Almanları birleştirmek, Alman-Türk işbirliğinin temeli teşkil etmek üzere Türk-Alman Derneği (TAD) kuruldu*. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver, *onursal yönetim kurulu*nda yer alıyor. TAD, *başlangıçta*, *Profesör Ernst Jackh tarafından Alman Dışişleri Bakanlığı'nın himayesinde 1914 baharında savaştan önce* kurulmuş Alman-Türk Derneğine *bağlı hizmet verecek bir yan kuruluş* idi.[130]

5 Ekim 1915. Enver'e Göre Kafkas Cephesindeki Zayiat Ehemmiyetsizdi Çünkü Cihan Harbinin Akıbeti Avrupa Cephelerine Bağlıydı. Deutsche Tageszeitung gazetesi yazıyor. Başkumandan Vekili ve Harbiye

---

[127] Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Türk-Alman Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 192.

[128] Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"*, 2015, s. 242.

[129] The Sunday Tribune, 26 September 1915, Vol. IX, No. 39, p. 4, "Jew Rules Turkey" [ÖFA şerhi: 1) Haberin metnindeki Enver fotoğrafı ve "bey" kelimesi, problemli. Fotoğraf, Enver'in erkan-ı harb binbaşısı olduğu döneme aid (1906-1912). 1912'de kaimmakam, Aralık 1913'de miralay, Ocak 1914'de mirliva, Eylül 1915'de ferik rütbesini almışdı. Ocak 1914 itibarıyla "Paşa" unvanıyla hitab ediliyordu. Sanki, birkaç sene evvel yayımlanmış bir haber, The Sunday Tribunede epey gecikmeli olarak yeniden neşredilmiş gibidir. Talat, 12 Haziran 1913 itibarıyla Dahiliye Nazırıydı. 2) "The Sunday Tribune" gazetesi, Amerika Birleşik Devletleri'nde, Rhode Island eyaletinin Providence nam şehrinde yayımlanıyordu. ABD, 26 Eylül 1915 tarihinde, İtilaf-Müttefik devletler arasında cereyan etmekde olan harbde, tarafsızdı.]

[130] Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"*, 2015, s. 223, 252-254.

Nazırı Enver, dün, Fındıklı'daki Meclis-i Mebusan'da izahat vermişdir. *Enver, konuşmasında, Osmanlı ordularının Çanakkale ve Süveyş'te başarılı savaşlar yürüttüğünü, ancak her cephede istenildiği kadar güçlü olmanın imkânsız olduğunu belirtiyordu. Ona göre, bazı cephelerde (burada kastedilen Kafkasya Cephesi) toprak kayıplarının olmasını çok da önemsememek lazımdır. Zira önemli olan Osmanlı Devleti'nin dâhil olduğu İttifak Devletler grubunun genel başarısıdır. Almanya, savaşı kazandığı takdirde, savaş sonunda imzalanacak olan barış antlaşmaları yoluyla bu topraklar tekrar elde edilebilinecekti. Kaldı ki bu savaşta böyle bir zafer kaçınılmazdı. Çünkü Almanya ve Avusturya-Macaristan ordularını yenmek imkânsızdı*.[131]

28 Ekim 1915. Kanada'nın Alberta şehrinde münteşir *The Alderson News* gazetesi, "Bazı Meşhur Yahudiler" sernameli yazı neşretti:

> Bu harbde Yahudilerin nüfuzluları hangi bayrak altındalar? Tüm bayrakların altındalar.
>
> İngiliz hastane fonu cemiyeti reisi, Lord Rothschild idi. Bir Yahudi.
>
> İngiliz maliye encümeninin reisi ve İngiltere'nin başhakimi, Baron Reading idi. Isaacs nam bir Yahudi.
>
> Kayzer, bu harbde belirleyici birer âmil olan Almanya'nın ve Avusturya'nın tüm demiryolu sisteminin idaresini, büyük Alman ticaret sefinesi Marino'nun mucidi Herr Ballin'in riyaset-i şahanesine verdi. Ballin, bir Yahudi.
>
> Fransa'da, Fransız ordusunun kumandanlığına getirilen Legion d'Honneur nişanının büyük erkân-ı harbi General Heymann bir Yahudi'dir.
>
> Türkiye'de, Çanakkale Boğazı'nı müdafaadaki olağanüstü muvaffakiyeti sebebiyle Kayzer'den Pour Le Mérite nişanı alan Başkumandan Vekili Enver Bey [Paşa (ÖFA notu)], bir Yahudi'dir.

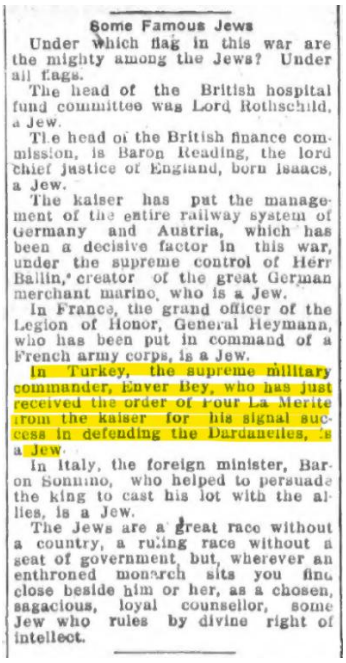

Some Famous Jews

Under which flag in this war are the mighty among the Jews? Under all flags.

The head of the British hospital fund committee was Lord Rothschild, a Jew.

The head of the British finance commission, is Baron Reading, the lord chief justice of England, born Isaacs, a Jew.

The kaiser has put the management of the entire railway system of Germany and Austria, which has been a decisive factor in this war, under the supreme control of Herr Ballin, creator of the great German merchant marine, who is a Jew.

In France, the grand officer of the Legion of Honor, General Heymann, who has been put in command of a French army corps, is a Jew.

In Turkey, the supreme military commander, Enver Bey, who has just received the order of Pour La Merite from the kaiser for his signal success in defending the Dardanelles, is a Jew.

In Italy, the foreign minister, Baron Sonnino, who helped to persuade the king to cast his lot with the allies, is a Jew.

The Jews are a great race without a country, a ruling race without a seat of government, but, wherever an enthroned monarch sits you find close beside him or her, as a chosen, sagacious, loyal counsellor, some Jew who rules by divine right of intellect.

Görsel 2. The Alderson News, 28 October 1915.

> İtalya'da, Kralı İtilaf Devletleriyle ittifak kurmaya ikna eden Hariciye Nazırı Baron Sonnino bir Yahudi'dir.
>
> Yahudiler, vatansız; merkez-i hükümetsiz; hükümran; büyük bir ırktır; lakin nerede hükümdarlı bir taht varsa, orada seçkin, bilge, sadık danışman, ilahî akl-ı selimiyle hükmedici bir Yahudi bulursunuz.[132]

1915. Efkâr-ı Umumiyenin Hissiyatına Tercüman Bazı Vatandaşlar: *Enver Paşa 32 yaşında ferîk olmasıyla Sultan II. Abdülhamit'in paşazâdelerinin ferîk olması arasında ne fark kaldı. İttihat ve Terakki erkânı da istibdât devrini taklît edecek olduktan sonra meşrûtiyet ilanına ne lüzûm vardı?*[133]

22 Nisan 1916. Almanya Enver'e Yazılı Özür Diletdiriyor. *İstanbul'da "güç" oyunlarının devam ettiği bu dönemde, Osmanlı-Alman ilişkilerinde önemli bir problemde olumlu bir gelişme yaşanmıştı. Şöyle ki; Harbiye Nazırı Enver Paşa, İstanbul'daki Alman Askeri Misyonu Başkanı Liman von Sanders ile olan problemlerinden dolayı, Sanders Paşa'nın görevden alınmasını Alman makamlarından istemişti. Ancak Alman Genel Kurmayı Sanders Paşa'yı görevden almayı uygun bulmamıştı. Zira Nisan 1916'da Mareşal Freiherr von Goltz Bağdat'da ölmüştü. Şimdi Almanya, Mareşal Sanders'i de geri çağırarak Almanya'nın, Osmanlı'daki üst düzey asker sayısını azaltmak istemiyordu. Osmanlı Devleti'ndeki askeri gücünü zayıflatmak istemeyen Alman yetkililer, Talat Bey'den Enver Paşa ile Sanders Paşa'yı barıştırmasını rica ettiler. Bunun üzerine Talat Bey'in aracılık etmesi ile Mareşal Liman von Sanders ile Enver Paşa, 22 Nisan*

[131] Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 69.
[132] The Alderson News, 28 October 1915, No. 44, Vol. IV, *Some Famous Jews*.
[133] Ahmet İhsan Tuğcu, *İkinci Meşrutiyet'ten Sevr'e Giden Süreç*, 2026, s. 252.

1916 akşamı bir araya gelmişler ve aralarındaki problemleri, konuşarak bir çözüme kavuşturmuşlardı. Bu konuşmanın üzerine, Enver Paşa yazılı olarak Liman von Sanders'ten özür dilemiş ve Liman von Sanders de Alman Askeri Misyonu Başkanı ve 5. Ordu Komutanı unvanıyla Osmanlı Devleti'ndeki görevine devam etmek istediğini ve Almanya'ya geri dönmekten vazgeçtiğini Büyükelçi Bernstorff'a bildirmişti.[134]

23 Mayıs 1916. Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Metternich, Berlin'e rapor gönderdi: Sadrazam Said Halim, *Enver'i hiç sevmiyor*.[135]

23 Mayıs 1916. Metternich, Berlin'e şifreli telgraf keşide eyledi: *...ilk fırsatta, kim kendini yeteri kadar güçlü görürse* [Enver-Talat ikilisinden birisi] *diğerini devirecek... Burada (İstanbul) içişlerine karışmak tehlikelidir. Her şey perde arkasında oynanıyor; ama sahnedeki oyun da devam ediyor*.[136]

Temmuz-Ağustos 1916. Enver'in Liyakatsizliğine (Temmuz-Ağustos 1916) Örnek Olay. *1916 yılı Temmuz başından itibaren Ruslara karşı yapılan çetin savaşlar sonunda Vehib* [Kaçı] *Paşa'nın elinde mahdut kuvvetler kalmıştı; cephe boyunca ancak 100 kadar top mevcuttu. Türk ordusunda başlayan "asker kaçakları" büsbütün çoğalmış ve III. Ordu için en önemli bir problem haline gelmişti. Mamafih Enver Paşa, III. Ordu'nun bu feci durumuna bakmaksızın, Diyarbakır ve Harput çevresinde bulunan II. Ordunun Ruslara karşı taarruza geçmesi plânı ile meşguldü. Bu taarruzun esas maksadı Erzurum'u yandan vurmak ve bu suretle Rusları Erzincan-Erzurum sahasından çekilmeğe zorlamaktı. Böyle bir taarruzun başarı ile yapılabileceği Enver Paşa'ya bilhassa etrafındaki Alman müşavirleri tarafından telkin edilmiş ve bu hareketin teferruatlı plânları da Alman kurmaylarınca hazırlanmıştı. Dolayısiyle bu baptaki bütün mes'uliyet de onlara raci olacaktı. II. Ordunun bu tarruzu 2 Ağustos (1916) tarihinde başlayacaktı ve III. Ordu tarafından desteklenecekti. II. Ordunun bu taarruz plânları hazırlanırken III. Ordunun maruz kaldığı darbeler meydanda idi. Fakat bu cihet Enver Paşa tarafından ve Alman kurmaylarınca asla nazarı itibare alınmış değildi. Her halde III. Ordunun sür'atle takviye edileceği düşünülmüş olmalıdır*.[137]

5 Ağustos 1916. Almanya İmparatorluğu'nun İstanbul Büyükelçisi Metternich, Berlin'e şifreli telgraf keşide eyledi: *Bizim için en önemli adam olan Enver Paşa, ancak Komite (İttihat ve Terakki) destek verdiği sürece yerini koruyabilir. Komite, savaşın gidişatından memnun olmazsa Enver Paşa gider. Savaşın gidişatındaki bütün olumsuzluklara rağmen, Osmanlı'yı yönetenler şaşılacak derecede bunu hazmedebildiler. Ama komite, buna daha ne kadar dayanabilir bilinmez*.[138]

14 Ağustos 1916. Enver Torpilli, Maltepe Askerî İdman Yerinden, Sarhoş, Yüzbaşı Katil Mustafa. Nurettin Peker yazıyor:

> **Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi**
>
> 10 ağustos 1916'da taburumuzun Irak Cephesi'ne gideceği bildirildiği için 2 ağustos 1916'da dahil olduğumuz 156. Alay, Bulgurlu'da yoklama düzeninde toplandı. 1. Ordu Komutanı Esad Paşa tarafından denetlendi. O gün alayımız çok gösterişli, olgun ve dolgundu. Elimizdeki donanım mükemmel, askerlerimizse Sultan Ahmet Seferi Sevk Komisyonu'nca Birinci Masa üzerine seçilmişti, çok dinç ve ustaydı. Esad Paşa'nın iyi dilekleri ve moral

[134] Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, 2018, s. 70.
[135] Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, 2018, s. 71.
[136] Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 73-74.
[137] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 296. İktibasdaki vurgular tarafımıza aiddir.
[138] Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 74-75. Altını çizmek lazımdır ki Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği raporları, hem değişen şartlara ve büyükelçilerin şahsiyetlerine nazaran farklılıklar arz etmekdeydi. Mesela Dahiliye Nazırı Talat'ın ikiyüzlülüğüne kani Metternich'in halefi Kühlmann, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver'i değil de sadarete yürüyen komitenin ağır topu Talat'ı mühimsiyordu: Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, 2018, s. 106-107.

verici nutkundan sonra vedalaşarak ayrılıp yerimize geldik. Ertesi gün taburlar Haydarpaşa'dan trene binerek yola çıkmaya başladılar. Bizim bölük ile Alay Makineli Tüfek Bölüğü, 15 ağustos 1916'da trene binecekti. Mahalle arkadaşlarımla vedalaşmak ve yanımdaki fazla eşyayı eve bırakmak, bir de konu komşuyla helalleşmek için Beşiktaş'a gittim. Bu görevleri yaptıktan sonra 14 ağustos 1916'da Üsküdar'a geçmek üzere Beşiktaş İskelesi'ne geldiğimde az daha başım belaya giriyordu. Ahlak ve gidişatı belirtmek üzere bu olayı da yazıyorum.

İnebolu'da bulunan anneme ve babama telgraf çekmek üzere postaneye girip bazı yerlere de mektup attım. Artık Irak Savaşı'na gideceğimden dönebilecek miyim, güzel Beşiktaşımı bir daha görebilecek miyim, sadece Allah biliyordu. Tam postaneden çıkmıştım ki yüzü peçeli, kartal çarşaf denilen yeni örtülü bir hanım kız tarafından: *"Ağabey!"* diye çağrılınca şaşırdım. İsmimle de çağrılınca daha da heyecanlandım. Kızcağız yanıma gelip peçesini kaldırıp bana *"Anneniz ve babanız İnebolu'da, bize niye gelmediniz, annem size darıldı"* dedi. Yarbay Şevki Bey'in yeğeni, komşumuz Behiye Hanım'ın kızı Piraye olduğunu anladım. Bu zavallı medeni kız, zamanın bağnazlığı yüzünden daha 15 yaşında peçeli çarşaf denilen kara örtüye bürünmüştü. Bana amcası Yar bay Şevki Bey'in yanına Üsküdar'a geçeceğini söyleyince, ben de Irak'a gönderildiğimden ve Çamlıca'daki birliğime gideceğimden, Üsküdar'a beraber geçebileceğimizi söyledim. *"Hem böylece ben de onunla vedalaşmış olurum"* dedim.

Annemden ve babamdan konuşarak iskeleye geldik. Vapura daha zaman olduğundan oradaki bir muhallebiciye girdik. O zamanın gidişatına göre, ayrı oturmak gerektiğinden o diğer kadınların oturduğu yere yukarı çıktı. Ben de aşağıda oturarak bir gazoz içmeye başladım. İçeri bir yedek subay asteğmen girdi. Bana *"Efendi, sizi tabur komutanı dışarı çağırıyor"* dedi. Bunun üzerine dışarı çıktım. Beni dışarı çağıran yüzbaşıya asker selamı vererek *"Buyurunuz"* dedim. Bana sert bir ifadeyle: *"Yanındaki orospuyla burada gezmen ve muhallebicide oturman ayıp değil mi? Utanmıyor musun? Üstelik kıdemli başçavuşsun!"* diyerek beni azarlayınca, kulaklarım uğuldadı. Karşımdaki yüzbaşıyı gözüm görmeyecek kadar kendimi kaybetmişken ilk aklıma gelen belimdeki silah oldu. Tam bu sırada: *"Bana cevap ver!"* diye bağırdı. Bir an kendime gelerek: *"Yüzbaşı! Bir yüzbaşı karşısında duran bir kıdemli başçavuş terbiyesini bilir, bir askerdir. Yanımdaki hemşireme orospu demeye hakkın yoktur!"* deyince daha da hiddetlendi ve sözlerine devam etti. Ben de *"Bu söylediklerinizi aynen size ve ailenize iade ediyorum"* deyince ortalık karıştı. İşin içine meydandaki halk da katıldı. *"Hayır, ben bunları bilirim. Yanlarına orospuları alırlar. Böyle hemşire süsü verirler, rezalet yaparlar"* deyince kendimi kaybetmişim. Kılıcımı çekerek üstüne yürürken *"Yanımdaki kız, Üsküdar Bölgesi Komutanı Şevki Bey'in yeğenidir, Yarbay Şevki Bey'i ziyarete gidiyoruz"* deyince etraftaki subaylar ve halk işin ciddiyetini anladılar. Beni tutarak muhallebiciye soktular.

Bu arada Beşiktaş Reji Müdürü Nail Bey geldi. Kalabalığa ve yüzbaşıya bu kızın komşum Yarbay Şevki Bey'in kızı olduğunu söyledi. Bana da yüzbaşının sarhoş olduğunu söyledi. Durumu ele alarak tatsızlığın daha da büyümesini önledi. Daha sonra bu yüzbaşının Maltepe Askeri İdman Yeri'nden Mustafa Bey olduğunu ve Katil Mustafa diye anıldığını öğrendim. Bu ne oldum delisi yüzbaşının Enver Paşa'dan torpilli olduğu ve savaşa gitmeyip eğitim karargâhında kaldığı belliydi. Bu gibi kendini bilmez şımarık subaylar diğerlerinin de adını lekeliyordu. Bu arada beş on dakika sonra vapur geldi. Olayın ancak bir kısmına şahit olan kızcağızı alarak vapura bindim. Şevki Bey'e bir şey söylememesini tembih ettim. Ayrılırken ellerimi öptü ve ağlayarak gitti. [..] [139]

26 & 28 Ağustos 1916. Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliğinden Berlin'e iki adet rapor gönderildi. Bunlara nazaran; *Muhalefete mensup 30 kişi, 23-26 Ağustos 1916 tarihleri arasında İstanbul'da, Enver ve Talat paşalara suikast hazırlığı içinde oldukları gerekçesiyle tutuklandılar. Bunun üzerine Diyarbakır'a giderek Osmanlı II. Ordusu'nu teftiş etmeyi planlayan Enver Paşa, bu gezisini erteledi. Suikastle ilgileri olduğu gerekçesiyle 260 kişi sorguya çekildi*.[140]

30 Ağustos 1916. Enver'in "Yiyici" Pederi. Esbak Evkaf Nazırı ve Şeyhü'l-İslâm Ürgüblü Mustafa Hayri'nin günlük kaydından: [..] *Enver Paşa'nın pederi Ahmet Bey'in yiyiciliği meşhurdur. Eniştesi Nâzım Bey de iyi bir adam değildir. Bu iki zatın suistimalleri, Enver Paşa'nın da israf ve sarfiyatı o saf yürekli ve*

[139] Nurettin Peker, *Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş Savaşı'na Ateş Hattında Bir Ömür: Tüfek Omza*, 2009, s. 133-134. İktibasdaki vurgu tarafımıza aiddir.

[140] Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 75-76.

eskiden beri pek kanaatkâr olmak üzere tanıdığımız paşayı adeta kamuoyunun gözünde düşürüyor. [..][141]

13 Eylül 1916. Almanya Kapitülasyonların Tek Taraflı İlgasını Tanıdı Lakin Başkumandan Vekili Enver Almanya'nın Emri Altına Girdi. Serdar Dinçer yazıyor:

> Eylül 1916'da Pless'deki 3. OHL ziyareti sırasında Enver, Metternich'den kurtulur, ancak akıl almaz sözler de verir, "bonkördür":
>
> "Enver Paşa ile 11 Eylül'de Pless'de yapılan görüşmede Mareşal v. Hindenburg, tüm askerî hareketlerin tek bir üst karargâhtan yönetilmesi ve bu karargâh yetkisinin Alman OHL'sine devredilmesi önerisini yaptı... Bu öneri, Türk başkomutan vekilince sıcak bir şekilde selamlandı. O zaten bir yıldır, 4'lü İttifak'ın tek bir askerî yönetimi olması gerektiğine işaret ediyor ve böylesi bir komuta gücünün, askerî lider olarak Almanya'ya düşmesi gerektiğini vurguluyordu. İki yıllık savaş yöneticiliği sırasında da o, Türk operasyonlarında Alman OHL'sinden fikir alma yöntemiyle hareket etmişti. Türkiye'nin 13 Eylül'de yürürlüğe giren bu sözleşmeye resmen katılımı, başkomutan durumundaki Sultan'ın metindeki kimi redaksiyonel değişiklik istemleri yerine getirildikten sonra 11 Kasım'da gerçekleşti." (a.g.e., s. 119)
>
> 16.01.1917'de kapitülasyonlar kalktı gerekçesiyle ilan edilen "Milli Bayram"dan iki ay önce böyle bir sözleşme imzalanmıştır.
>
> Enver, Pless'deki görüşmede, Operasyon Dairesi B2 Şefi'nin tuttuğu protokole göre şöyle konuşmuştur:
>
> "Tüm savaşın sonucu, Avrupa'da belli olacak ve oradaki mücadele için bütün gücümü sunuyorum." (a.g.e., s. 120)[142]

19 Eylül 1916. Enver'in "Ya Hep Ya Hiç" Yaklaşımı. *Deutsche Tageszeitung* gazetesi yazıyor. Enver, ABD'nin İstanbul Büyükelçiliğine bir mektub göndermişdi. *Enver Paşa'ya göre: "...şayet Osmanlı Devleti müttefikleriyle birlikte bu savaştan başarı ile çıkarsa, savaş sonrası hiçbir yabancı gücün iç işlerine karışmasına müsaade etmeyecekti. Ama eğer savaşı kaybederse, yabancı ülkelerin Osmanlı Devleti'nden memnuniyetsizlikleri de söz konusu olamazdı; zira her şey kaybedilmiş olacaktı. Enver Paşa bu düşüncesini sadece söz değil, fiiliyatta da defalarca uygulamıştır. Onun için bir şey ya vardır ya da yoktur..."*[143]

7 Ekim 1916. Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliğinden, Berlin'e rapor gönderildi: *Enver Paşa'ya göre bu savaşta "...nihai zaferin Kafkas veya Süveyş Cephelerinde değil, Avrupa Cephelerinde alınacaktı..." Bu nedenle, zafer bir an önce ulaşmak ve müttefiklerimize tam desteğin bir örneği olarak, Avrupa cephelerine asker gönderilmişti. Bu askerler üzerine düşen görevleri en iyi şekilde yapmışlar ve Osmanlı Devleti'nin şanına yakışır şekilde savaşmışlardı. Öte yandan İttifak Devletleri'nin bu savaşta zaferle çıkmaları durumunda, bu gönderilen askerler sayesinde, barış masasında Osmanlı Devleti'nin daha güçlü olacağı muhakkaktı*.[144]

17 Ekim 1916. Enver'in Zekası Vasatdır; Almanya'nın Baziçesidir. Fransa'nın sabık İstanbul Büyükelçisi Bompard, Başvekalete muhtıra gönderdi. Muhtıranın zeylinde (ek kısmında) yer alan raporda Enver hakkında şu ifadeler mündericdir: *Harbiye Nazırı Enver Paşa, vasat bir zekaya sahibdir, samimî fakat*

---

[141] Ali Suat Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, 2015, s. 390. 27 Ağustos 1921'de Batum'daki Enver, Berlin'deki kardeşi Kâmil'e mektub gönderdi: "[..] Babam bir kürk istemiş. Bakalım kendisine Moskova'ya şöyle münâsib bir şey bulunca gönderirim. [..]" Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 245.

[142] Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 497. "Enver, Wilhelm Almanyası'na karşı bu itaatkârlığını ve Alman militarizminin desteği olmaksızın diktatörlüğünü yürütemeyeceği gerçeğini, *milli çıkar* örtüsü altında saklamaya çalışır." (Dinçer, 2011, s. 336).

[143] Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 50.

[144] Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 78.

aşırı coşkulu bir vatanperverdir; kendisini dâhi bir askerî ıslahatcı olarak görür oysa Türkiye'de Alman nazariyelerinin yalnızca bir havarisi mevkiindedir. Temmuz 1908 İhtilali sırasında ve Trablusgarp seferinde öne çıkmışdır; daha sonra Alman Erkan-ı Harbiye-yi Umumiyesi tarafından göklere çıkarılmış, büyük bir kumandan gibi muamele görmüşdür lakin hakikatde onu bir vasıta olarak kullanmakdalardır. Devlet adamı olarak hiçbir kıymeti yokdur.[145]

13 Kasım 1916. *İstanbul'daki Askeri Maslahatgüzar von Lossow 13 Kasım 1916 tarihinde büyükelçiye, Türkiye'nin o zamana kadar 2000 genç insanını, Alman okullarında ve Alman işletmelerinde eğitilmek üzere gönderdiği bilgisini verdi. Enver Paşa, von Lossow'a, Türkiye'nin 12 ve 18 yaş arasında 5-10.000 genç insanı daha Almanya'ya göndermeye niyetli olduğunu söylemişti. Bu çıraklar her türlü zanaatkârın (ayakkabıcı, terzi, marangoz, çilingir, tesviyeci, demirci vs.) ve tarımla, ormancılıkla, sütçülükle uğraşan köylülerin yanında ve maden işletmelerinde zanaat öğreneceklerdi. Eğitimin süresi ve Türkiye'ye dönüşteki koşullarla da ilgili birtakım düşünceler mevcuttu. Adaylar öncelikle bir-iki yıl pratik eğitim görecekler, sonra bir-iki yıl o işletmede kalacaklardı. Ancak bundan sonra Türkiye'ye dönecek ve öğrendikleri mesleği icra edeceklerdi. Almanya'ya zanaat öğrenmek için gönderilen çocuklar genellikle yoksul ailelerin çocukları oldukları ve öğrenim masrafları ne aileleri ne devlet tarafından karşılanabildiği için barınma, geçim ve giyim büyük bir problem olarak ortaya çıkıyordu. Bu sorunun zanaat ustaları tarafından çözülmesi düşünüldü. Enver Paşa, bu genç insanların büyük ölçüde köylerde ve küçük şehirlerde eğitim ve öğretim görmeleri gerektiği görüşündeydi. Harbiye Nazırı ayrıca, tarifeli trenler pahalı olacağından, genç çırakların Almanya'ya askeri trenlerle götürülmesini düşünüyordu*.[146]

Aralık 1916. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver, Meclis-i Âyan Azası Ahmed Rıza'ya Alenen Hakaret Etdi Mi? Ramsaur yazıyor: *"Bir kez, 1916 Aralığının ortalarında, Enver Meclis'te Ahmet Rıza'ya 'utanmaz köpek' diyecek kadar ileri gitmişti..." Dr. Harry Stuermer, Two War Years in Constantinople: Sketches of German and Turkish Ethics and Politics, (New York, 1917), s. 256*.[147]

> Soyca asaletli Türkler, bu sonradan görmelerden (türedilerden) iğrenmekdelerdir. Mümtaz ve nazik Kadim Türk âyanlığının hakikî mümessillerinden pek çok ihtiyar Paşa ve Âyan ile sohbetlerim oldu ve farklı siyasî mülahazalardan tamamen azade olarak, İttihad ve Terakki Komitesi'ne müteveccih pek çok sert kavl-i levm (kınama sözü) işitdim. İstanbul'da, kaprislerine siyaseten katlanmak zorunda olsalar da, Enver ve avenelerini içtimaen tastamam boykot eden koskoca bir mümtaz Türk dünyası var. "Enver'i hiç tanımıyorum" veya "Ben, bu insanları tanımıyorum" ifadatı, insanın namütenahî bir istihfaf (küçümseme) ile sık sık tekrarlandığını işitdiği ifadelerdir. Tüm bu ahvalde onları icbar eden şey, mahza şahsî vechedir; yani soy ve adab.
>
> İçtimaen iki kamp arasındaki uçurum, siyaseten çok daha derindir; çünkü bu insanların birçoğu, içten içe isteksiz olsalar da, mevcut Jön Türk siyasetinin mesuliyetini, en azından Meclis-i Âyan azaları olarak şeklen paylaşmaya ayak uydurmakdalardır. Bunu yapmak mecburiyetindelerdir, aksi takdirde Enver'in kliği tarafından acımasızca ekmek dilenmek üzere sokağa atılacaklardır. Doğrusunu söylemek lazım gelirse, Meclis-i Mebusan azaları kadar fiilî söz hakkına azıcık sahib olan Âyan'ın, çok azı müstesnadır, günümüzde haricden bakıldığında "Komite"nin uysal takibcileri haline gelmelerinin yegane sebebi budur. Ahmed Rıza'nın daha doktriner fakat her halükarda cesur ve mağrur muhalefeti de aynı şekilde çok az bir ehemmiyeti haizdir. Hatta bir defasında, 1916 yılının Aralık ayı ortalarında, Enver, Meclis-i Âyan'da Reis tarafından nizamı sağlamaya müteveccih hiçbir ikaza muhatab olmaksızın, Ahmed Rıza'ya "utanmaz it" sıfatını fırlatacak kadar ileri gitmişdir.[148]

---

[145] *Documents Diplomatiques Français*, 1916 (1er Janvier - 31 Décembre), p. 999.

[146] Ahmet Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"*, 2015, s. 307-308.

[147] Ernest Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, 1972, s. 149, dipnot 87.

[148] Harry Stuermer, *Two War Years in Constantinople*, 1917, p. 255-256. Almanya'nın İstanbul'daki Bahriye Ataşesi Hans Humann'ın Berlin'e gönderdiği 27 Eylül 1917 tarihli muhtırasına bakılırsa, Dr. Harry Stuermer, İtilaf Devletleri safına geçdikden sonra İsviçre'de Almanya ve Osmanlı devleti aleyhine bir propaganda kitabı neşretmiş; Almanya'nın "başını ağrıt"mışdı: Kadir Kon. (2022). "Max von Oppenheim'dan Enver Paşa'ya Bir

1916(?). Alman Tümgeneral Erich Ludendorf: [Enver'in] *Askerî sorunları sezme yeteneği var, ama askerliğin ilkeleri ve uygulamalarına ait bilgisi ve askerî kültürü yok*.[149]

La La Enverland. *Daha* [Umumî (ÖFA notu)] *harpten evvel Selimiye kışlasında Albay Nikolai bey kumandasında, çok iyi bir talim ve terbiye ile yetiştirilmiş mükemmel bir tümenimiz, 51 inci tümen, tâ İran içerlerine yollandı. Maksat; bu tümen bir nüve olacak ve derleyip toplıyacağı İran birliklerini de peşine takarak, Hindistan'ın fethine çıkacaktı!. Enver Paşanın buna dair bir raporunu, Berlin'de Alman Erkânı Harbiyesi'nde bana gösterdiler* [Hasan Cemil, o sırada Berlin Ataşemiliteri idi (ÖFA notu)]. *Enver Paşa, o zamanlar, Alman ordusunda pek popülerdi. Genel Kurmayda Türkiye'nin adı: "Enverland - Enveristan"dı.* [..][150]

Enverland. [..] *Almanya'dan Türkiye'ye gönderilen cephane sandıklarının üzerine Türkiye yerine "Enverland", yani (Enver'in memleketi) diye yazıldığı pek çok görülmüştür*.[151]

1916. *Yakup Cemil, Enver Paşa'nın da "Nazır sandalyesinde oturduğuma, Alman taraftarı gözüktüğüme bakmayın; sırası geldiği anda hemen döneklik yapacağımı size vaat ediyorum. Bedbin olmayınız," dediğini ifade eder*.[152]

1916. 4'üncü Ordu Erkan-ı Harb Reisi Kaimmakam/Miralay Ali Fuad (Erden), şahid olduğu bir hatırayı yıllar sonra yazıyor: *1916 yılında* [..] *Ekspresle Medine'ye giderken, Hicaz çölünde, uçan kuşu trenin penceresinden filinta ile vuran Enver Paşa* [..][153]

1 Şubat 1917. Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Kühlmann, Berlin'e rapor keşide eyledi. *Büyükelçi Kühlmann, Osmanlı hükumetinin, çok yakın bir zamanda yeniden yapılanacağı ve Talat Bey'in, Sait Halim Paşa yerine sadrazam olacağı haberini ilk defa 1 Şubat 1917'de, yani Talat Bey sadrazam olmadan üç gün önce Alman Dışişleri Bakanlığı'na veriyordu. O, bu haberi Enver Paşa'dan almıştı*.[154]

Mart 1917. Başkumandan Vekili Enver, Âyan Meclisinde Ahmed Rıza'yı Tokatlamaya Mı Kalkışdı? *Enver'in Bükreş'in Alman ordusunca alınmasını mecliste müjdelediği nutka sert bir eleştiri yöneltince, Enver'in tokatlamaya kalktığı Ahmet Rıza, bundan sonra da sözünü esirgemeyecektir. Bunun için Sina'dan dönen Enver, Mart 1917 nutkunda ürkektir (B, 11.3.17)*.[155]

14 Nisan 1917. *Enver Paşa, Almanya'nın Amerika konusundaki baskısının, Talat Paşa'nın Almanya ziyareti öncesi Osmanlı bürokratlarından ve diğer kabine üyelerinden gizlenmesini istiyordu. Bu bağlamda Enver Paşa, Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Kühlmann'dan şu ricada bulunmuştu: Almanya'nın, Osmanlı-Amerika diplomatik ilişkilerinin kesilmesi yönündeki isteği, Talat Paşa'nın ziyareti öncesi hem Osmanlı Devleti'nin Berlin Büyükelçisi'nden hem de Osmanlı hükûmetinin diğer üyelerinden*

Mektup ve Tarihi Önemi". *Mukaddime*, 13(2), s. 270. Söz konusu kitab, *Two War Years in Constantinople*den başkası değildir.

149 Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 3, s. 942.

150 Hasan Cemil Çambel, *Makaleler Hâtıralar*, 2011, s. 136.

151 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, 1997, c. 1, s. 253-254.

152 Hasan Ali Polat, *Yakup Cemil*, 2022, s. 141.

153 Ali Fuad Erden, *İsmet İnönü*, https://www.ismetinonu.org.tr/ali-fuad-erden-ismet-inonu/ (Son Erişim: 25 Kasım 2026). Benzer bir tavrı, Harb-i Umumî asker kaçağı Kuvvacı Yörük Ali'de görüyoruz: Söke'deki İtalyan General Achille Porta'nın Paris'teki Barış Konferansı İtalyan Heyeti'ne keşide eylediği 12 Ocak 1920 tarihli telgrafından: "Yörük Ali, Söke'de İngiliz Yüzbaşı Waterfield'le mülakat ettikten sonra "tüfeğini çekerek ağaç üzerindeki bir kuşu vurup yere düşürdü. *Onu, rakı içerek yiyeceğim* dedi." Mevlüt Çelebi, *İtalyan Kaynaklarında Bir Kahraman: Yörük Ali Efe*, 2023, s. 447.

154 Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, 2018, s. 103.

155 Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 487.

gizli tutulmalıydı. Bu hususta Kühlmann'ın, gecikmeden Alman Dışişleri Bakanlığı'nda etkili olmasını Enver Paşa rica ediyordu.[156]

10 Mayıs 1917. Kühlmann, Berlin'e telgraf gönderdi. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver, *son zamanlarda Osmanlı cephelerindeki askeri başarısızlıklardan dolayı şidd[e]tli eleştirilere maruzdur*.[157]

9 Haziran 1917. Enver, Almanya'ya Sadık ve Rakiblerine Karşı Acımasız. Milliyetçi Liberal Fırka lideri, Reichstag'da Hannover azası Gustav Stresemann; esbak Milliyetçi Liberal Fırka lideri, Reichstag azası, Berlin Muhafız Kolordusu Askerî Başhakimi Binbaşı Ernst Bassermann'a telgraf gönderdi: [..] *Müttefiklerimize gelince, vaziyet-i hazıra öyle ki Türkler bize sıkı sıkıya merbutdur. Enver tüm ipleri elinde tutuyor ve rejimine karşı yöneltilen tüm hareketleri acımasız bir sertlikle bastırıyor. Daha kısa bir süre önce, görünüşe bakılırsa İngiltere tarafından kışkırtılmış Alman subaylarına müteallik bir komplo ortaya çıkarıldı. Enver, aralarında 24 subayın da bulunduğu komploculara ölüm cezasına çarptırdı ve onları İstanbul'daki Harbiye Nezareti'nin önünde astırdı.* [..][158]

18 Aralık 1917. Britanya Başvekaleti Sekreteri Philip Kerr'in raporundan: *Enver Paşa "tam bir militarist, Alman yanlısı", "gelecek için hiçbir fikri olmayan", "sadece Almanya'nın savaşı kazanacağını ve Türk İmparatorluğunu geri alacağını düşünen bu olunca da diktatör veya sultan olacağını düşünen" bir isim*.[159]

Aralık 1917. Mustafa Kemal'den Veliahd Vahideddin'e: Enver Saltanat-ı Osmaniyeyi Yıkmak Emelinde. 1924-1925'de sakıt Halife-Padişah Vahideddin'in Kürd Şerif Paşa'ya anlatdıklarından: *Almanya seyahatine çıktığımda, Mustafa Kemal Paşa ve Albay Naci Bey benim yaverlerimdi. Mustafa Kemal Paşa'yı ilk defa o zaman tanımıştım. Çok parlak bir zekâya sahipti ve sonraları onun bu zekâsını değerlendirmeye çalıştım. Ama asıl ilgimi çeken tarafı daha yükseklere çıkma tutkusu ve Enver Paşa'ya karşı duyduğu sınırsız nefret olmuştu. Mustafa Kemal Paşa, yolculuk boyunca Enver Paşa aleyhine konuştu, hareketlerini ve büyüklük kompleksini eleştirdi, hattâ Osmanlı Hanedanını yıkmaya çalıştığını bile söyledi. Almanya'dan dönmemden hemen sonra tahta çıkar çıkmaz, eğer kabul ederse onu kendime yaver yapmaya karar verdim. Her fırsatta bana sadakatını ispat ediyor ve Almanlara karşı duyduğu nefreti saklamıyordu*.[160]

Enver, Birliklerinin Önünde Subayları Tokatlıyor. Türkiye'deki Alman Askerî Heyeti Reisi General Liman von Sanders'in tercümanı Vierbücher yazıyor:

> [..] Akıcı Almanca ve Fransızca konuşan bu beyefendiler, savaş sırasında kendi ülkelerinde, İngilizlerin Transvaal'de davrandıklarından daha kötü davrandılar. Enver Paşa, toplanmış birliğin önünde subayları tokatladı. Cemal Paşa, Suriye Kral Vekili olarak, başşehri Şam'ı güzelleştirme ihtiyacı duydu. Caddeler ona yeterince geniş gelmedi. Ve bu yüzden o, bir gün Uzun Cadde sakinlerini süngülerle evlerinden çıkarttırdı ve evleri askerlere yıktırttı. Evsiz barksız kalan insanlar, kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kaldılar; ama cadde şimdi genişlemişti. 1915 yılında Çanakkale'nin, İtilaf Devletleri'nin saldırılarına dayanamama tehlikesi doğduğunda, Sultan'ın saray sakinleriyle birlikte Eskişehir'e taşınması öngörülmüştü. Orada hemen bütün bir ev dizisi, bir saat içinde boşaltıldı. Buranın ahalisi, kelimenin tam anlamıyla sokakta yatıyordu. V. Mehmed Reşad İstanbul'da kalmasına rağmen, sokağa atılanlara savaş sonuna dek evleri geri verilmedi. 1917 yılında ben, Şam'daki bir pazar yerinde, sabah erken saatte, yedi darağacı gördüm. Bunlarda Suriye'nin en saygın ve zengin ailelerinin reisleri asılıydı. Aynı saatte Beyrut'ta yirmi beş, Kudüs'te yedi, Halep'te yedi, Homs'da dört

[156] Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, 2018, s. 138.
[157] Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, 2018, s. 132.
[158] *Politisches Archiv des Auswartigen Amts* (PA-AA), NL 306/133, No: 000140.
[159] Ü. Gülsüm Polat, *I. Dünya Savaşı'nda İngiliz İstihbaratının Osmanlı Savaş Faaliyetlerine Dair Kaynakları ve Dr. Parodi*, 2024, s. 113.
[160] Murat Bardakçı, *Şahbaba*, 2006, s. 74.

kişi asıldı. Cemal Paşa, şaşıran kamuoyuna, asılanların güya vatan haini olduklarını açıkladı. Onların büyük servetlerine devletçe el konuldu. Ve herhalde bu, o tüyler ürpertici manevranın asıl amacıydı.[161]

Enver'in Cihan Harbindeki "İnsan Malzemesi"nin Firar Oranı (1917 Senesinde: %16,6). Serdar Dinçer yazıyor:

Türkiye'de savaşacak "malzeme" artık pek kalmamıştır. Ludendorff'a daha 02.06.1917'de "Türkiye'de 3 milyon erkeğin askere alındığını ve 1.3.17'de geriye sadece 1.200.000'inin kaldığını, asker kaçaklarının sayısının 500.000 olduğunu" yazan Bronsart şöyle devam etmektedir:

"Subay kayıplarını yeni terfilerle kapatmak mümkün olurken, erlerdeki açığı kapatmak mümkün değildir. Buna rağmen mengeneyi bu ülkede mümkün olduğu kadar sert sıkıyoruz." (abç, a.g.e., s. 183)

Enver ise OHL'ye 24.02.1917'de şunları yazar:

"Böylece Türkiye'nin savaş amaçlarına uygun insan malzemesinin ["Menschenmaterial" diyor – S.D.] tükeneceği noktaya yaklaşmış bulunuyoruz. Daha şimdiden olağanüstü yüksek gereklilikleri tam karşılamak mümkün değildir." (abç, a.g.y.)[162]

1917. Harbiye Nazırı Nazım'ın ve Veliahd Yusuf İzzeddin'in Katili Enver Miydi? Çarlık Rusya'nın sabık İstanbul Büyükelçiliği Baştercümanı, Petrograd Üniversitesi Uluslararası Hukuk Öğretim Üyesi André Mandelstam yazıyor:

§ 3. Jön Türklerin harb hengamında iktidarı koruma mücadelelerinin en trajik safhalarından biri, şüphesiz Veliahd Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin ölümüdür. Kendisi 19 Ocak/1 Şubat 1916 tarihinde sarayında, tıpkı bir zamanlar —4 Haziran 1876'da— babası Sultan Abdülaziz gibi, kollarının damarları bir makasla kesilmiş halde bulunmuşdur. Hekimler, 1876'da olduğu gibi 1917'de de bunun bir intihar olduğu neticesine vardılar.

Bu vakadan çok önce, Ekim 1914'te Türkiye'nin payitahtından ayrılmış olduğumuz için vakaya dair şahsî bir müşahede aktaramıyoruz; lakin bu trajedinin son safhalarında İstanbul'da yaşamış olan Bay Albert S. Asséo'nun rivayetini hulasa etmenin şayan-ı dikkat olacağına inanıyoruz. Elbette bu rivayetin tüm mesuliyetini kendisine havale ediyoruz. Bu yazı; 11, 12, 30 ve 31 Ocak 1917 tarihli "Neue Zürcher Zeitung" gazetesinde neşredilmişdir.

Bay Asséo'nun edindiği malumata nazaran, 1909'da Abdülhamid'in tahtdan indirilmesi sırasında, yaşlı ve çökmüş Mehmed Reşad'ın değil, Yusuf İzzeddin Efendi'nin tahta çıkarılması bir an için gündeme gelmiş ve aralarında Ahmed Rıza Bey'in de bulunduğu birkaç İttihad ve Terakki lideri bu namzedliği desteklemişdi. Lakin bu teşebbüs, şehzadenin mutlakiyetçi temayülünden çekinen askerlerin ve bilhassa da Enver Bey'in muhalefeti sebebiyle başarısız oldu. Gayet hırslı bir adam olan Yusuf İzzeddin Efendi, o devirden itibaren Enver Bey'e karşı büyük bir düşmanlık beslemeye başladı.

Veliahd Şehzade, kısa süre sonra, hiç değilse bir naiblik şeklinde de olsa iktidarı deruhte etmek için hafî bir mücadeleye girişdi. Lakin karşısında yine Enver Bey'in düşmanca iradesini buldu. Enver, 1913 yılında Mahmud Şevket Paşa'nın katilleri arasında yer alan, hanedana mensub bir sultanın zevci Damad Salih Paşa'yı astırarak Şehzade'ye korkunç bir gözdağı vermiş gibiydi. Şehzade'nin Enver'e nefreti, ancak ve ancak hissetdiği bu büyük korkuyla dizginlenebiliyordu.

Yusuf İzzeddin sulhperverane bir şahsiyete malikdi ve Türkiye'nin dahilî ıslahatlar gibi devasa bir işe teksif etmesini samimiyetle arzuluyordu. Fransa'ya karşı son derece sıcak sempatileri, Amerika'ya karşı ise büyük bir hayranlığı vardı. İktidar arzusuyla yanıb tutuşmasına rağmen, başarıya ulaşmak için lazım gelen kuvve-yi şahsiyeye ve sebatkârlığa sahib değildi; iradesi kendisinden daha güçlü olanların karşısında kırılıyor ve bu vaziyet sıhhatini ciddi şekilde tehlikeye atıyordu.

---

[161] Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Türk-Alman Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 40.
[162] Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 505.

1 Ağustos 1914'de Avrupa harbi patlak verdiğinde, Yusuf İzzeddin Efendi, Düvel-i İtilafiye lehine bîtaraf kalınmasını müdafaa etdi. Bay Asséo'ya göre, aralarında Cemal Paşa ve Cavid Bey'in de bulunduğu bazı nazırlar bu tavrında Yusuf İzzeddin'i desteklerken [Bay Asséo'nun bu mülahazasına katiyen iştirak etmiyoruz. Cemal Paşa, krizin başından itibaren bir oyun oynamışdır. Cavid Bey'e gelince, bidayetde İtilaf tarafdarı birtakım temayülleri olmuş olabilir (ber vech-i bâlâ sayfa 96'ya bakınız).], Talat Bey'in grubu bîtaraf-ı tâmmeyi, Enver Paşa'nın grubu ise harbi savunuyordu. Lakin Enver Paşa öyle ustaca manevralar ve dolablar çevirdi ki, Veliahd Şehzade ile Talat arasında bir düşmanlık husule getirmeyi başardı ve bundan nemalanarak Talat'ı kendi safına çekdi. O andan itibaren Yusuf İzzeddin yalnız kaldı ve Enver ile Talat planlarını ondan titizlikle sakladıkları için Meclis-i Vükela'da dönen dolablardan tamamen bîhaber bırakıldı.

Mamafih Yusuf İzzeddin, iki diktatörün entrikalarının Türkiye'yi harbe sürükleyebileceğine ihtimal vermiyordu. Bay Asséo'nun belirtdiğine göre, maruf bir Fransız hayranı olan Cemal Paşa'nın(!) ve Cavid Bey'in Kabine'de kalmaları Yusuf İzzeddin'i bu hususda rahatlatıyordu. Bu safiyane iyimserliğe son vermek için Goeben ve Breslau gemilerinin Boğazlara muvasalatları gerekecekdi.

Rivayeti boyunca son derece temkinli olan Bay Asséo, burada tamamen muammalı bir tavır takınır. Harb-i Umumînin patlak vermesinden iki Alman zırhlısının muvasalatına kadar geçen on iki gün boyunca dönen tüm komploların ve yürütülen mücadelelerin, "birbirinden ölümüne nefret eden iki adam, yani Enver ve Yusuf İzzeddin arasındaki trajik ve müessir çatışmanın gölgesinde kaldığını" iddia eder: "Bu on iki günlük amansız kavga müddetince, ki bir süre daha devam edecekdi, bu iki adam arasında neler yaşandı? Bunu konuşmak için henüz çok erken. Lakin ikisi de en şen'î şiddet fiillerini yapabilecek karakterdelerdi ve bundan katiyen geri durmadılar."

Bay Asséo bu satırlarla, o unutulmaz günlerde İstanbul'da kulakdan kulağa yayılan ve Osmanlı tahtı veliahdının, Nâzım Paşa'nın katili olan o sergüzeştîye/maceracıya (Enver'e) revolverle ateş edip onu cerh etdiği/yaraladığı yönündeki iddiayı mı doğrulamak istemektedir?

Haricen, Bay Asséo, Alman-Türk filosunun Karadeniz'deki Rus limanlarına düzenlediği baskının ardından, Şehzade Yusuf İzzeddin'in İtilaf Devletleri büyükelçilerinin ayrılmalarını engellemek için çaresizce çabaladığını anlatır. Enver'e ve Talat'a ulaşmaya çalışmış, ancak onlar her türlü mülakatdan kaçınmışlardır. Nihayetde Veliahd, yaşlı Padişah'ın huzuruna çıkmış ve öfkesini serbest bırakmıştır. Mehmed Reşad'a tacının karşı karşıya olduğu tüm rizikoları göstererek öfkesini kusmuş; lakin Padişah'ı sinir buhranına sokmakdan başka bir netice elde edememiştir. Mağlubiyeti kabul eden Yusuf İzzeddin, Enver'in muzafferiyetine râm olmak zorunda kalmışdır. Kısa süre sonra tamamen yalnızlaşdırılmıştır. Cavid Bey istifa etmiş, Cemal Paşa Suriye'ye hareket etmiş ve böylece Şehzade, Bay Asséo'ya göre, kendisi için hiç değilse manevî birer destek olan kişileri kaybetmişdir.

Bay Asséo şöyle devam ediyor: "Türkiye'de iktidar-ı resmiyyenin yanı sıra, adeta hanedanın mahkeme heyeti sayılabilecek neredeyse gizli bir güç odağı vardır. Bu heyet üç faal azadan müteşekkildir: Bir kral gibi kendi sancağı olan, berrî (kara) ve bahrî (deniz) kuvvetlerinin başkumandan vekili Enver Paşa; dahiliye nazırı ve her şeye kadir efendi Talat Bey; ve sadece bir mebus olan X Efendi. Bir de pasif aza vardır ki, o da Şeyhülislam'dır. — X Efendi, büyük hadiseler sırasında siyaset sahnesinin ön planında her zaman belirirdi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden yaşlı Padişah Abdülhamid'e tahtdan indirildiğini bizzat tebliğ etme şerefli vazifesini alan kişi o idi. O, Jön Türk masonlarının büyük üstadıdır; Meclis-i Mebusan'da temsil etdiği kitle arasında meşhur olmamasına rağmen, Nuruosmaniye'deki (İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Binası Kızıl Konak'daki) ve Nişantaşı ile Boğaziçi'ndeki şehzade saraylarında, ona hâlâ derin hürmetle temenna edilir. Zayıflığından sıyrılmaya çalışan bir İmparatorluğun tüm büyük buhranlarında oynadığı ve şüphesiz oynamaya devam etdiği rolü istikbalin tezahür etdirmesini bekleyerek bu muhalifin ismini gizli tutmak istiyoruz. Bu üç adamdan Enver ve Talat idare ve infaz eder, üçüncüsü ise gözlemler, tavsiyede bulunur, müdahale eder ve acil bir tehlike anında vaziyetden haberdar ederek diğerleriyle beraber hüküm verir. Bu adam, şehzadelerin mukadderatı üzerinde büyük bir güce malik olan, bir çeşit fevkalade hakemdir. Bu sıfatla, şehzadeler için bir nevi gardiyan gibidir... Onun iştirak etmediği hiçbir Şura-yı Saltanat yokdur. Bu üç adam, tüm ferdî ve içtimaî infazları idare etmişlerdir. Siyasî cezalar, baskılar ve zulümler hakkında neredeyse başlarına buyruk karar verirler. Ermenileri savunmaya çalışan Meclis-i Âyan Reisi Ahmed Rıza bu hususda bir şeyler bilmektedir."

Jön Türklerin ahvaline az çok vakıf herkes için gün gibi ortadadır ki, Bay Asséo gizemli "X Efendi" ifadesiyle Selanik mebusu Emmanuel Carasso'yu kastetmekdedir; zira 1909'da Padişah Abdülhamid'e tahtdan indirildiğini bildirmek üzere Padişah nezdine giden üç mebusdan birisi o idi. Cemiyet mukarreratı üzerinde daima büyük bir tesire sahib olduğu düşünülen kişi de yine o idi. Bununla beraber, Bay Asséo'nun onu Jön Türk teslis-i idariyesinin (üçlü idaresinin) üçüncü azası tavsif ederek talihsiz bir ifade kullandığını düşünüyoruz. Bize göre bu makam daha ziyade Cemal Paşa'ya aiddir. Carasso Efendi ise muhtemelen İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin cidden Eminence Grise'si (arka plandaki gizli gücü) olmuşdur. Başka hususlarda son derece temkinli olan Bay Asséo, Carasso hakkında çok kat'î konuşmakda ve hatta irili ufaklı tüm toplu infazlarda Carasso'ya bir mesuliyet payı yüklemekdedir. Bay Asséo'nun haklı olub olmadığını tamamen bilemiyoruz. Mamafih Yusuf İzzeddin Efendi vakası mevzubahis olduğunda, bu iddiasından tek mantıklı neticeyi çıkarmakda tereddüt ediyor. Sadece şunu söylüyor: "Fakat Jön Türk teslisi Yusuf İzzeddin Efendi'nin felaketine ne derece karışmışdı? Bunu bilmiyoruz ve belki de kendilerinden başka kimse bilemez. Binaenaleyh bu hususda kat'î bir şey iddia etmek istemiyoruz ve şunu da ilave ediyoruz ki, bir dereceye kadar vaziyet bu olsa bile, şahsî sebeblerden çok farklı vesilelerle hareket etmiş olmalılardır. Bizi şüphede bırakan tek nokta intihar meselesidir, hepsi bu."

Bay Asséo, efkar-ı umumiyece pek bilinmeyen ve tüm mesuliyetini kendisine bırakdığımız birkaç bilgiyi aktararak çalışmasını bitiriyor.

Nisan 1915'te, Karpatlar'daki Rus taarruzu sırasında, Şehzade Yusuf İzzeddin bir süreliğine siyasî hayatın sathına yeniden çıkdıydı. Lakin bu taarruz durur durmaz, Veliahd'ın yıldızı kat'î olarak söndü. Anafartalar'daki Türk zaferinden sonra, onun Çanakkale'ye gitdiğini görmek İstanbul'da şaşkınlık meydana getirdi. Bay Asséo, o devirde hükümet tarafından "ortaya çıkarılan" ve ardından Ermenilerin tevkif ve tehcir edilmelerine yol açan büyük bir siyasî komploya Şehzade'nin de dahil edilmek istendiğini ima eder. Yusuf İzzeddin'in Türkiye'den kaçmak istediği ve bu maksadla büyük bir devletin mümessili olan dostunun (Bay Asséo burada açıkça Amerika Birleşik Devletleri büyükelçisini kastediyor) evvelce gitmiş olduğu Çanakkale'ye hareket etdiği söylenir. Bu teşebbüs başarısız oldu. Bunun üzerine Şehzade, aynı dostuyla beraber Almanya'ya bir seyahat yapmaya karar verdi. Lakin tam hareket edeceği gün, köşkünde kolunun damarları kesilmiş halde kanlar içinde bulundu.

Saray ve aynı zamanda diplomasi dünyasından bir şahsiyet kinayeli bir şekilde şu gözlemde bulundu: "Onu intihar etdirdiler" ve ekledi: "Bir Türk atasözüne göre, bir ipde iki cambaz oynamaz." Ve Bay Asséo sözlerini bitirirken tekrar ediyor: "Onu intihar etdirdiler".

Bay Asséo'nun bu calib-i dikkat makalesini okurken, ifşaatında çok ileri gitmekden korkduğu izlenimi uyanıyor. Şüphe yok ki bu çekinceleri son derece şayan-ı hürmetdir. Yine de, rivayetinden tabiî bir netice kafi gelecek kadar şeyler söylemişdir. Zira Bay Asséo'ya göre Türkiye'deki tüm infazlar, katliamlar ve şahsî ortadan kaldırmalar Enver-Talat-X*** üçlüsü tarafından kararlaşdırılıyorsa ve kendisinin de dediği gibi Yusuf İzzeddin intihar ettirilmişse, yazarın bize anlatmak istediği şey, Enver Paşa'nın şahsî ve can düşmanı olan Veliahd'ın ortadan kaldırılmasının da bu umumî kaidenin haricinde kalmadığıdır.

Bu neticeye şahsî müşahedelerimizi de ekleme cüretini gösteriyoruz. Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği Baştercümanı (Birinci Dragomanı) sıfatıyla, büyükelçilerimiz Bay Çarıkov ve Bay Giers ile yapdığı mülakatlar sırasında bu bahtsız Veliahd Şehzade'ye birkaç kez takarrüb/yaklaşma fırsatımız oldu. Yusuf İzzeddin Efendi bize her zaman mütehakkimane ve fakat halkına karşı en âlâ niyetlerle dolu, terakki ve sulhperver bir insan intibaı verdi. Fransa'ya ve İngiltere'ye büyük bir sempati duyuyordu ve Rus-Türk takarrübünün samimî bir destekçisiydi. Tahta çıksaydı belki kendi iradesini dayatmak isterdi, lakin bu iradeyi Kızıl Sultan veya Kızıl Komite gibi tebaasını katletmek için kullanacağından şüphe duyuyoruz. Buna karşılık, bu İttihat ve Terakki komitesinin birtakım azalarını kesinlikle astıracağı bize ağlebî ihtimal görünmekdedir.[163]

1 Ocak 1918. Enver'in Koltuğu Sallanıyor. *Deutsche Bank Genel Müdürü Arthur von Gwinner, Bağdat Demiryolu konusunda endişeler taşıyordu ve Bernstorff'a yazarak Alman çıkarlarını korumak için harekete geçmesini istedi. "Osmanlı hükümetine öfkesi o raddeye gelmişti ki, Bağdat Demiryolu hissesinin gerekirse son aşamada askeri güç kullanılarak alınmasını gerektiğini söylüyordu."* 1 Ocak

[163] André Mandelstam, *Le Sort de L'Empire Ottoman*, 1917, p. 179-182.

1918'de *Bernstorff kendisine, ihtiyatlı hareket edilmesi gerektiği, içinde yaşanan dönemin tehditler için yanlış zaman olduğu uyarısında bulundu. Bunun için üç gerekçe sıraladı: Her şeyden önce Osmanlılar, özellikle Arabistan'da "İngiltere'yle bir ölüm kalım mücadelesi" yürütülürken, Berlin'in kendilerine ihtiyaç duyduğunu biliyorlardı. İkinci olarak, Enver Paşa'nın konumu o kadar zayıflamıştı ki, "şu anda yalnızca bizim tarafımızdan, bir de bizim hesabımıza sadrazam tarafından" destekleniyordu. Fiili nüfuzu neredeyse kaybolmuştu. Üçüncü olarak "burada insanlar militarizmden bıkmış" durumdaydı. Dolayısıyla Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfuzunu artırmak için ekonomik araçları kullanması gerektiği tavsiyesinde bulunuyordu. Bernstorff sonuç olarak şunu söylüyordu: "Cavid Bey'e güvensizliğinizi anlıyorum. Ama kendisi değişen durumu göz önüne alarak genel bir anlaşmada bize katılmaya hazır."*[164]

28 Ocak 1918. Harbiye Nazırı Enver'in Liyakatsizliği: Almanya'nın Türkiye'ye Karz-ı Hasen Verdiğini Zannediyor. *Hazine Müsteşarı Helfferich, 28.01.1918'de Şansölye Hertling'e Cavid Bey ile görüşmelerini uzun bir raporla anlatır. Buna göre Cavid, Enver'in savaşın başından beri, bütün hükümet toplantılarında, Almanya'nın verdiği borçları geri istemeyeceğini, ne anapara ne de faiz isteyeceğini söylediğini anlatır, "Bu doğru mu?" diye sorar. Helfferich, bütün savaş masraflarının, savaş sonrası müttefikler arasında güce göre paylaşılacağını, Alman savaş devletinin borçlarının, 1914 milli servetinin yarısından fazla olduğunu, bu kadar büyük bir yükün hepsini Almanya'nın kaldıramayacağını, özel firmaların alacaklarının öyle kolay silinemeyeceğini söyler (R 13200)*.[165]

Enver'in Evdeki Hesabı Çarşıya Uymadı. *Enver Paşa, savaşı zaferle bitirip barış masasına oturduklarında Almanya ve Avusturya-Macaristan yardımlarıyla turana giden yolun açılacağını düşünüyordu. Fakat özellikle Romanya'nın mağlup edilmesi ve Rusya'da Ekim İhtilâli'nin çıkmasından sonra Kafkasya'daki sınır düzenlemelerinde, müttefiklerimiz Enver Paşa'yı hayal kırıklığına uğratmışlardır*.[166]

19 Temmuz 1918 Cum'a(?). Esbak Genelkurmay Başkanı, Harbiye Nazırı, Yaver-i Ekrem Müşir Ahmed İzzet'den (Furgaç), Halife-Padişah Vahideddin'e: *İttihatçılar iki zümreye, Talat ve Enver partilerine ayrıl*mıştır. *Enver Paşa ve zümresi kokuşmuş*tur.[167]

İttihatçılarca izlenen bu [millî burjuvazi oluşturma] *politika*[sı] [..] *İttihatçı subay ve memurlara* [..] *ticaretin tadını aldırır. Enver Paşa'nın fedaîsi Sapancalı Hakkı, Yakup Cemil olayına karışınca üniformasını çıkarıp tüccar olur, çabuk zenginleşir*.[168]

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver, Sabur Sami'yi Zengin Ediyor. Mehmet Draz, dedesi *Sabur Sami Bey'in Enver Paşa'ya yakın olduğunu, Paşa'nın kendisine temin ettiği sermayeyle yağ işine girdiğini aktarıyor. Sabur Sami Bey'in o dönem "Sabur Sami ve Şürekası" isimli bir şirket kurduğu ve yurtdışından Osmanlı yurdunda talep gören birçok malzemeyi ithal ettiği anlaşılıyor*.[169]

---

[164] Feroz Ahmad, *Jön Türkler*, 2021, s. 238.

[165] Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2014, s. 474.

[166] Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 70.

[167] Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, 2017, c. 2, s. 15. "İzzet Paşa: Yaver-i Ekrem Hazret-i Padişahi Harbiye Nazır-ı sabıkı Ayan azasından İzzet Paşa Hazretlerinin uhdelerindeki Yaver-i Ekremlik memuriyetinin ibkası hususuna müsade-yi seniyye-yi Cenab-ı Padişahi şeref-sadır olmuştur. Müşarileyh dün Saray-ı Hümayuna azimetle Huzur-ı Padişahiye kabul buyrularak Zat-ı Hazret-i Padişahiye arz-ı teşekkürat etmişdir." Sabah, 12 Temmuz 1918, Numero 10292, s. 2. "Huzura Kabul: Harbiye Nazırı Enver paşa, Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Yaver-i Ekrem İzzet Paşa, Mirliva Halil Paşa, mahfel-i hümayunda huzur-ı mülükaneye kabul buyrulmuşlardır." Sabah, 20 Temmuz 1918, Numero 10300, s. 2.

[168] Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, 1978, c. 4, s. 1368.

[169] Arda Ekşigil, *Mehmet Mithat Bey'in Münasebetsiz Tarihi*, 2026, s. 181, dipnot 30.

30 Temmuz 1918. Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Bernstorff, Berlin'e rapor gönderdi: *Devlet adamlığı ve akıllılık (Intelligenz) açısından bakıldığında Enver Paşa, Talat Paşa'nın eline su bile dökemez*.[170]

Eylül(?) 1918. Şeyhü'l-İslâm Musa Kazım'dan Mabeyn Başkatibi Ali Fuad'a (Türkgeldi): *Evlâd, söylüyorum söylüyorum amma şu delikanlıya* [Enver'e] *söz anlatabiliyor muyum? Şeyh ül-islâm efendi yine fetva vermeye başladı diyor*.[171]

7 Ekim 1918. Haleb'deki 7'nci Ordu Kumandanı Mirliva Mustafa Kemal'ın telgrafından: [..] *Şimdi üç günden beridir orduyu yeniden Halep güneyinde toplamakla meşgulüm. Düşmanın bilinen üstünlüğü karşısında ve bizim ordu adı altında tutulan beş-altışar bin erimizin çekilmesi tabii idi. Fakat bu çekilme daima bir şekil muhafaza edilerek uygulanabiliyordu: Enver Paşa gibi bir ahmak genel harekât sorumlusu olmasa idi* [..][172]

2/3 Kasım 1918. Memleketi "Felaketlere Sürükleyen" İttihadçı Rüesa, "Kapağı" Almanya'ya Atıyor. Ahmet İhsan Tuğcu yazıyor:

> **İttihat ve Terakki Komutanlarının Kaçışı**
>
> Uzun müddet hükümeti ellerine alarak bilhassa son dört sene içinde memleketi husûle almayacak felâketlere sürükleyen, birçoğu da türlü türlü haksızlıklar, sûikastler yapmış olan İttihat ve Terakki komutanları yakayı kurtarmak için İstanbul'dan savuşmak yolunu tuttular. Bunların ilk sınıfındakiler, Enver, Talat, Cemal Paşalar, Doktor Bahattin Şakir, Doktor Nazım kaçmanın yolunu kolayca bulmuşlar. Mütâreke imzalanışının ertesi günü gece yarısı hudutlarımızdan dışarı kapağı atmaya muvâfık olmuşlardı. Bu firâr hâdisesi umûmî efkâr üzerinde pek fenâ tesîr yapmıştı. Tedbirsizlik ve gafleti yüzünden herkes hükümete kabâhatli görmüş.[173]

Ahmet Emin Yalman: *İki Kasım'ı üç Kasım'a bağlayan gece* [..] *başkumandan Enver Paşa'nın Hatkomiseri Fuat Bey'in yardımıyla kadın kıyafetinde kaçması* [..][174]

Birincil kaynak nitelikli, "R-1" nam torpido mürettebatından, Alman Bahriye Yüzbaşısı Hermann Baltzer'in şehadetine göre Arnavutköy'den torpidoya irkab ederken Enver er kıyafetliydi (Popüler Tarih, Kasım 2005, Sayı 63, s. 46-49). Yalman rivayeti şayet doğruysa, belki şöyle telif edilebilirler: Enver çok tehlikeli telakki etdiği menatıkı çarşaf marifetiyle geçmiş fakat Arnavutköy İskelesine gelmeden evvel onu çıkarmışdı.

12 Kasım 1918. Enver: İngiliz, Mondros Mütarekesi Mucibince İstanbul'u İşgal Edecek. Kırım'daki firarî Enver, Berlin'deki kardeşi Kâmil'e mektub gönderdi: *İşlerin son aldığı şekil ma'lûmdur. Harbi kaybettik. İngilizler yaptığımız ayrı mütâreke mûcibince İstanbul'a geleceklerdi. Ben de bu vaziyette orada İngilizleri görmektense, İslâma hizmet etmek için Kafkasya'ya gitmeye azmettim. İstanbul'dan Ukrayna'dan dolaşarak Kırım'a geldim. Burada bir haftadır vâsıta arıyorum. Bulamıyorum. Bakalım nasıl olacak?* [..][175]

Almanya, Mültecisi Enver'in Kafkasya'ya Geçmesini Engelliyor:

> [..] Talat, Enver ve Cemal paşalar ile İttihat ve Terakki'nin ileri gelen altı önemli şahsiyeti 1 Kasım'ı 2 Kasım'a bağlayan gece İstanbul Boğazı'nda açıkta bekleyen Alman torpidosu ile yol alıp 3 Kasım günü Sivastopol'a ulaştılar. Aynı gün Kırım'daki Alman Askeri yetkililerin yardımı ile Ak Mescit'e (Simferopol), oradan da 7

[170] Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 81.
[171] Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, 2010, s. 148.
[172] *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, 2003, c. 2, s. 231.
[173] Ahmet İhsan Tuğcu, 2026, s. 341.
[174] Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, 1997, c. 1, s. 380. Bu mühim veriden bendenizi Turhan Beyefendiye fevkalade müteşekkirim.
[175] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 81.

> Kasım'da takma isimlerle gizli bir şekilde, mahiyetleriyle birlikte Berlin'e varmak üzere yola çıktılar. Berlin'e doğru hareket eden İttihatçılar arasında Enver Paşa yoktur. Enver Paşa, Ak Mescit'te kalıp Transkafkasya'da İslam ordusu kurma çalışmalarını sürdüren kardeşi Nuri Paşa'nın yanına geçmek istemişse de Almanlar -kendi çıkarlarına aykırı buldukları için- buna müsaade etmemişlerdir.
>
> İstanbul'da Alman Büyükelçiliği görevini yürüten Waldburg, Alman Dışişleri'nden Enver Paşa'nın Kafkasya'ya geçmesine müsaade edilmemesini, böyle bir durumun İstanbul'da kabine krizine neden olabileceğini ve bunun sonucunda yeni kurulacak kabinede İtilaf Devleti taraftarlarının ağırlık kazanacaklarını ve bunun da Alman çıkarlarına uygun olmayacağını belirtmekteydi. Bkz: PA-AA, R 13805, Bd. 20, Pera, den 4 November 1918.[176]

11 Aralık 1918. Ali Fethi (Okyar) ile Mustafa Kemal iştirakli *Minber* gazetesi yazıyor: *Asrın en câhil askerlerinden ve en çılgın zorbalarından biri başkumandan vekîli olmuş ve gerek makâm-ı nezâretden, gerekse kâşânesindeki selâmlık dâ'iresinden cihât-ı erba'aya bolca ta'arruz emri vermişdi!*[177]

1919. *Enver Paşa'nın Hanımı Naciye Sultan'a ait otomobil, İtalyan Albay Vitelli tarafından müsadere edildi. Muhtelit Mütareke Komisyonu Başkanı Galip Kemali Bey'in, Naciye Hanım'ın Padişah'ın yeğeni olduğunu hatırlatması ile otomobil iade edildi. Ancak bu olaydan birkaç gün sonra Fransızlar aynı otomobili müsadere ederek Franchet d'Espérey'e tahsis ettiler*.[178]

3'üncü Kolordu Kumandanı, TBMM Mersin mebusu Miralay Salahaddin Köseoğlu, yıllar sonra yazıyor:

> 1908 İnkılabı'nda İttihat ve Terakki Fırkası, Enver-Cemal-Talat diktatörlüğüne ve binnetice harp devresinde birincinin tahakkümüne müncer oldu [*tahakkümüyle sonuçlandı*]. Mülahazası geniş olmayan ve yalnız muayyen noktalarda inat ve ısrarı bilen Enver, ordu kuvvetlerini askerlik gayesinde kullanmaya hasr-ı gayret etmediğinden orduları kati netice alınacak yerlerde hafif bırakarak inhizama [*bozguna*] uğrattı. Mütareke ile memleketi terke mecbur kaldı.
>
> Talih 1919'da Mustafa Kemal'i sahneye çıkardı. Siyaset, hukuk, iktisat gibi mesleklerin sahalarında tekâmül ve terakki edememesi yüzünden inkılaplar fikirle değil kılıçla yürütülmeye müncer oluyor [*yürütülmekle sonuçlanıyor*]. Hâlbuki ihtilali ordu yaparsa millet diktatörlüğe gidiyor ve bir şahsi idareden kurtulmak isterken daha zorlusuna uğruyor.[179]

Ağustos 1919 İtibarıyla. Sosyalizmin Kabardığı Weimar Almanyası'nda Firarî Bulunan Enver, "İslam Sosyalizmi"nin Müdafiî Mi Olmuşdu? *Enver,* [Sovyet Rusya Hükümetinin sabık Dış Propaganda Şefi, Berlin'de mahpus Yahudi Karl] *Radek'i pek çok kere görür ve hatta birkaç ay sonra Cemal Paşa'ya: "müslüman ülkelerin iç işlerini idare eden dini doktrinlere uygulanmak kaydıyla sosyalizmi benimsemeye hazır olduğunu" yazar*.[180]

10 Ekim 1919. Trabzon Mevki Kumandanlığından Sivas Heyet-i Temsiliyesine şifreli telgraf: *10/Teşrinievvelde Fransız mümessili daireye geldi.* [..] *Enver'in baba, amca ve biraderlerini paşa yaptığını söyledi*.[181]

1920-1922. Masayuki Yamauchi: [..] *Enver Paşa'nın, sadece gücünü değil ülkesini de kaybettikten sonraki kariyerinin son dönemi daha az bilinmektedir. Kısa süren kesintilerle birlikte Enver Paşa, 1920*

---

176 Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, 2018, s. 236-237, dipnot 360.

177 Minber, 11 Kânûn-ı evvel 1334-1918, *Yıldız Zihniyeti*, s. 1, sütun 1.

178 Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, 2014, s. 19-20, dipnot 65. "Lozan Antlaşması'ndan sonra TBMM temsilcileri Naciye Sultan'a ait olup müsadere edilen otomobilin iadesini istediler. Fransız İstanbul İşgal Kuvvetleri Kumandanı General Charpy, bu otomobilin Şark Ordusu tarafından harb ganimeti olarak müsadere edildiğini ve dolayısıyla Fransız Hükûmeti'ne ait olduğunu ayrıca Lozan Antlaşması'nın 58. maddesine göre de bu bahsin kapandığını bildirdi."

179 Ahmet Demirel, *Salâhattin Köseoğlu'nun Milli Mücadele Hatıraları*, 2017, s. 198.

180 Alexandre Jevakhoff, *Kemal Atatürk: Batı'nın Yolu*, 1998, s. 88.

181 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1960, s. 374.

yılından 1922 yılına kadar Sovyet Rusya'da kalmıştır. [..] *Sovyet tarihçilerinin çoğu Enver'e ya önem vermemiş ya da onu önemsiz bir şarlatana indirgemişlerdir.* [..] *Enver ve alışılmamış sosyalizmini kendi içinde muamele etmek uzun zaman gülünç olarak düşünülmüştür.* [..][182] Tartışılacak bir diğer nokta ise, geçici bile olsa Bolşeviklerin Enver'e güvenme sebebidir. Kesin olan, Sovyet Rusya'nın Enver Paşa'yı Ankara Hükümeti ile diplomatik pazarlıkta kart olarak kullandığıdır. [..][183]

25 Ocak 1920. Berlin'deki Enver'den Münih'deki Cemal'e mektub: [..] *her ân kalbimin dâ'imâ seninle olduğunu hissettin sanırım.* [..][184]

24 Şubat 1920. Enver, Berlin'de İngiliz binbaşı Ivor Hedley ile görüşdü. İngiltere'nin Müslüman nüfusunu tahrik edip Bolşevik destekli ihtilâl çıkarmak yerine İngiltere ile ittifakı yeğlediğini belirerek işbirliği teklif etdi. Lakin teklif kabul edilmedi.[185]

19 Ağustos 1920. Enver*: Gelecek sene İngilizlerle Amerikalılar arasında muharebe başlayaca*k. [..] *Ben burada* [Moskova'da] *bir ihtilâl mektebi açacağım. Ruslar razı oluyorlar. Para ile de yardım edecekler. Sonra Afganistana geçeceğim ve oradan toplayabileceğim kuvvetlerle Hindistan ihtilâlini hazırlayacağım. İlkbahara kadar sabrediniz*.[186]

Temmuz 1920. Komintern İkinci Kongresi: Dönek Enver. *Lenin'in tezleri komisyondan bir dizi düzeltme yapılarak çıktı. Bunların en önemlisi, Lenin'in düşüncesinin keskinliğini köreltip aradaki anlaşmazlığı muğlaklıklar yaratması muhtemel bir yola başvurarak aşma sonucunu doğurmuştu: Lenin'in taslağının sömürge ülkelerindeki komünistlere "burjuva-demokratik ulusal kurtuluş hareketleri"ni desteklemeyi tavsiye ettiği her yerde, özgül "burjuva-demokratik" sıfatının yerine, şüphesiz bir burjuva-demokratik devrimci harekete de uygulanabilecek, ama daha az uzlaşmacı bir tınısı olan "devrimci" sıfatı kondu. Diğer önemli ilavelerde de "Hıristiyan misyonerlerinin ve benzer unsurların gerici ve ortaçağa özgü etkisine karşı mücadele" ve "pan-İslamcılık ve pan-Asyacılık hareketlerine ve benzer eğilimlere karşı mücadele" üzerinde duruluyordu: Bu ilaveler, Türk milli isyanına verilen desteğin yozlaşıp, o sıralarda dönek Enver tarafından örgütlenmekte olan türden panislamist hareketlere gösterilecek genel bir sempati ye dönüşmesini istemeyen Türk delegenin ısrarıyla yapılmış gibi görünüyor*.[187]

21 Ağustos 1920. Harekat-ı Milliyeci Himmetzade Hüsnü yazıyor: *21 Eylül 336 (920) Salı: 14 Eylül 920 tarihli Fransızca Tan gazetesi İzmit civarında İngilizlerle beraber Kuvayı Milliyemize karşı yaptıkları bazı harekâtın ilerlemediğini ve Enver Paşa'nın Lenin tarafından Kafkas, İran, Afganistan ve Hint Bolşeviklerinden oluşan Şark ordusu Kumandanlığına atandığını yazıyor*.[188]

26 Ağustos 1920. Enver; Grigori Zinovyev (hilafet-saltanat düşmanı bir Ukrayna Yahudisi), Karl Radek (Almanya Yahudisi) ve Bela Kun (Macaristan Yahudisi) ile birlikte hususî trenle Bakü'ye muvasalat etmiştir. Politbüro, İttihad-ı İslamcılıkdan feragata karşılık yardım yapabileceklerini vaad etmişlerdir.[189]

Firarî Enver, Sovyet Rusya Himayesinde. Masayuki Yamauchi yazıyor:

---

[182] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 13.
[183] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 49.
[184] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 87.
[185] Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal - Enver Çatışması*, 1990, s. 383.
[186] Trabzon'daki 3'üncü Fırka Kumandanı Miralay Dadaş Rüşdü'den Şark Cephesi Kumandanı Mirliva Kâzım Karabekir'e rapor, 3 Eylül 1920; Aktaran: Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1960, s. 874.
[187] Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi*, 2004, c. 3, s. 240.
[188] Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Harbinde İstanbul ve Yardımları*, 1975, c. 2, s. 42.
[189] Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, 2002, s. 42; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, 2021, c. 4, s. 333.

Enver, Bakü Kongresinin kapanışından hemen sonra acele olarak Moskova'ya dönmüş ve daha sonra Ekim 1920 başında Petrograd ve Reval (Talin) yoluyla Berlin'e geri gitmiştir. (Bkz. No. 26).

Enver, dönüşü takip eden 8 ay süresince, pek de kolay olmayan bir denge siyaseti takip etmeye çalışmıştır. Bu siyasetinde, Mustafa Kemal'in şüphesini uyandırmamaya ve Kemalist davanın sadık bir destekçisi gibi görünmeye çalışmış, aynı zamanda Anadolu'ya Sovyet ordusu desteğinde yapılacak muhtemel bir sefer hakkında Bolşevik aydınlarının fikrini almaya çalışmıştır. Bu gaye için Enver kendini, Mustafa Kemal'den daha güvenilir bir solcu olarak tanıtmaktaydı.

Bu son kısa kalışı süresince, Enver ailesiyle İsviçre ve İtalya'da güzel bir tatil geçirmiştir (Bkz. No. 41). Bu arada, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın kuruluşu ve Sovyetler adına Hükümet himayesinde İtalyan ve Alman tüccarları ile silah ve mühimmat alım-satımı için iyi bir hazırlık yapmıştır. Bolşevik aydınları, Enver'in gerekli teçhizat maddelerini sağlaması halinde Sovyetlerin, Anadolu'ya askeri yardım göndermesini teklif etmiştir. Bu arada Enver, Berlin'de "paraya bağlı olarak herşeyi yapmaya hazır, gizli küçük bir komite" kurmuştu. Komite, Ziya Bey'in Enver adına bağlantı kurduğu Alman subaylarından Kress von Kressenstein, Tchunke ve Fischer'dan oluşmaktaydı. Enver, Roma'dan ayrılarak, 23 Ekim 1920'de Budapeşte'ye varmıştır (Bkz. No. 31). Avrupa ziyaretinin görünüşteki amacı, Almanya ve İtalya'daki İttihat taraftarları ile ihtilal stratejisi ve programı üzerinde tartışmaktı (Bkz. No.42, No. 43).[190]

1-8 Eylül 1920. Enver, Bolşevik Prensiblerine Takarrüb Ediyor. Bakü Şark Milletleri Kongresi 4'üncü celsesinde Enver'in beyannamesi okundu: [..] *Bizi üçüncü Enternasyonale sevkeden sebeb yalnız girdiğimiz mücâdelede kendimize dayanacak bir yer bulmak değildir. Belki aynı zamânda prensiplerinde birbirine yakınlığıdır. Biz her vakit ihtilâl kuvvetimizi halktan, halkın ezilen kısmı olan köylüden aldık*. [..][191]

1-8 Eylül 1920. Enver, Kızılordu'nun İslam Azerî Kanıyla Da Boyadığı Bayrağını Övüyor. Bakü Şark Milletleri Kongresi 4'üncü celsesinde Enver'in beyannamesi okunuyor: [..] *Bu kongrenin ictimâ'î mazlûmlar müdâfa'asında elindeki bayrağı kanla boyayan Kızıl Ordu ile Türk muhâriblerine yeni bir i'timâd-ı nefs bahşedecek ve herhâlde bu mücâdelenin bizim tarafın gâlibiyetiyle neticelenmesine yardım edecektir. Bizi üçüncü Enternasyonale sevkeden sebeb yalnız girdiğimiz mücâdelede kendimize dayanacak bir yer bulmak değildir. Belki aynı zamânda prensiplerinde birbirine yakınlığıdır.* [..][192]

---

[190] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, 1995, s. 45. "Tartışılacak bir diğer nokta ise, geçici bile olsa Bolşeviklerin Enver'e güvenme sebebidir. Kesin olan, Sovyet Rusya'nın Enver Paşa'yı Ankara Hükümeti ile diplomatik pazarlıkta kart olarak kullandığıdır. Enver, Kemal'i Sovyetler Birliği ile yakınlaşması için kullanabilirdi." (Yamauchi, 1995, s. 49).

[191] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 284-285.

[192] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 284. Mayıs 1918'de Gence başşehirli Azerbaycan Hükümeti Murahhas Heyetinden Bâb-ı Âlî Murahhas Heyetine arîza gönderildi: "[..] Azerbaycan arazisinden büyük bir kısmı isyan bayrağı kaldırmış ve kendilerine *Bolşevik* adını takmış olan eşkıya çeteleri memleketin merkez-i idaresi, menba-ı servet samanı, bir söz ile can noktası bulunan Bakû'yu, şehir ile beraber Bakû vilâyetini dahi ellerine geçirerek ahaliyi yağma ediyor, Azerbaycan Cumhuriyetinin hükümetini tanımamakla, binalarını sarsıyor, kendilerine tabi olmayanları ise ateş ve kılıçla istisal ediyor, şehri yakıyor, mamureleri yıkıyor, ahaliyi katliam ederek, servet ve samanını taraç ediyorlar. [..]" Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 669. Sovyet Rusya'nın Kafkas Fevkalade Komiseri Ermeni Stefan Şaumyan, Ermeni ve Rus asakir ve ameleler yardımıyla 18 Mart 1918'de Bakü'de hükümet darbesi icra etmişti. Kurat'ın (1990) belirttiğine göre 18 Mart ile 1 Nisan tarihleri arasında Bakû'da Ermeniler tarafından Azerilere karşı katliamlar yapıldı ve 12 bin kadar Müslüman (erkek, kadın ve çocuk) öldürüldü (s. 479). Enver'in Eylül-Ekim 1920 zarfında kaleme aldığı tahriratından: "[..] Azerbaycan vaz'iyeti Gürcistan ve Ermenistan gibi memleketlerin halkı üzerinde Sovyetlere karşı olan muhabbeti azalttığı gibi bugün cidden Sovyetlerle beraber gitmeğe azmetmiş olan Türkiye halkı arasında şüpheler tevhidine sebeb olmuştur. [..]" (Yamauchi, 1995, s. 286).

1-8 Eylül 1920. Bakü Şark Milletleri Kongresi 4'üncü celsesinde Enver'in beyannamesi okunuyor: [..] *Bence bilâ-emel* [bilâ-amel? (ÖFA notu)] *halkın kesesinden zengin olmayı düşünen her beyin parçalanmaya lâyıktır. İşte benim emperyalizm hakkındaki düşüncelerim.* [..][193]

Eylül-Ekim 1920. İşbirlikçi Enver, Bolşeviklere İslam Toprakları İçin İslam Sosyalizmini Mi Önerdiydi? İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Reisi Enver'in tahriratından:

> [..] Sovyet idâresi üçüncü Enternasyonal ile İngilizler aleyhine müttehiden harekete karâr vermiş olan Şark ihtilâlcileri ittihâdı ber-vec-i âtî nukatı arzı vecibe addeder.
>
> 1.-- İslâm ve Şark memleketlerinde halkın ekseriyetini tarafımıza celbedebilecek bir siyâset ta'kîb etmek ya'ni onları İngilizlerin aleyhine hareketlerinde kendi bilgileri gibi çalışmakta serbest bırakmak ve buna yardım etmek.
>
> 2.-- Komünizmin süngü ile oraya ithâline çalışılmaması ve bu memleketlerde halkının ekseriyetine istinâd eden demokrat teşkilâtlarla tevhîd-i mesâ'î edilmesi.
>
> 3.-- Biz İslâm âleminde ancak Müslüman olarak çalışıldıkta onların düşmânlarımız aleyhine sevkolunacakları fikrinden ve terakkîye doğru ilerleyebilecekleri kanâ'atinde olduğumuzdan bu sûretle çalışmamızın başka sûretler telakki edilmemesi.
>
> Bu vesîle ile İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihâdı programımızdaki mükâfâtı lütfen takdîm ile ittihâda dâhil memleketler için esâs olduğundan Türkiye'den mâ'adâ programımızı takdîm ile kesb-i şeref eylerim.[194]

1920-1921 Kışı. Enver: Müsaid Gazetecilere Hediye Suretinde Rüşvet Verebilirsiniz. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İİCİ) Reisi Enver, İİCİ haricî merkezlerine, ifa edilecek vazifelere müteallik kılavuz gönderdi:

> [..] 2.-- Bulunulan memleket eşhâsının maksada hâdim bir sûrette istifâde edilmek için bir numaralı kısımda söylenilen hareket lâzımdır. Eğer kâfi miktârda para elde mevcûdsa, o hâlde ba'zı gazetelere fazla abone olarak, veyâ hâl ve vakti müsâ'id olmayan gazetelere yazı yazabilecek muharrirlere naklen veyâ hediye sûretiyle ve zengin iseler kezâ âilelerine hâricden gelmiş sûrette ara sıra hediyeler vererek maksada vusûl mümkündür.
>
> Herhâlde bu husûsta da kadınların celb-i teveccühüyle Avrupa'da maksada muvaffak olmak pek sehildir. Avrupa hâricinde de kadınlara hediye vererek maksad uğrunda celb-i teveccühleri faydalıdır. Hâssaten propaganda husûsunda gerek Şark gerekse Garpta kadınlar pek mühim roller oynarlar. Bu husûsta her tabakadan kadınlar yerine göre mühim roller oynayabilir. Ma'mâfîh bunu şahsî ahlâk düşkünlüğü derecesine vardırmamak ve maksadı böylece lekelememek gelir. Kezâ teşkilâta dâhil olup Avrupa'da bulunan talebe ve kadınlardan da istifâdeyi unutmamalıdır. Bu hususta kadınlar iyi bir hisle beslenip iyi ta'lîmat verildiği hâlde şüphesiz erkeklerden daha ziyâ muvaffak olurlar.[195]

Ocak 1921. BMM Dersim mebusu Hasan Hayri: *Enver'e haddinden ziyade iş verdik. Vatanı tepetaklak döndürdü. Kimseye fazla salahiyet vermeyelim*.[196]

25 Ocak 1921. Sosyalist Enver. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İİCİ) Reisi Enver ve Katib-i Umumisi Ziya imzalı talimatname, İİCİ İstanbul şubesine gönderildi: [..] *Cem'iyetimiz şimdiki hâlde Ruslarla çalışmaktadır ve kendileriyle gâyet iyi münâsebâtta bulunmaktayız. Merkez-i umûmînin Moskova'da olması ve bize karşı gösterilen hüsn-ü kabûl de bunu mü'eyyeddir. Fakat biz komünist değiliz. Hilâfet ve*

---

193 Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 284.
194 Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 286-287. İktibasdaki vurgu tarafımıza aiddir.
195 Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 290-291.
196 Ahmet Demirel, *Salâhattin Köseoğlu'nun Milli Mücadele Hatıraları*, 2017, s. 231.

Saltânat dâ'iresinde Sosyalizm esâsâtına tevfîkan ve halk hâkimiyetinin esâsını ittihâz ve kabûl eder bir siyâset ta'kîb ediyoruz. [..][197]

25 Ocak 1921. Enver: Talat, Cemiyetimizi Ele Geçirmeye Çalışıyor. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İİCİ) Reisi Enver ve Katib-i Umumisi Ziya imzalı talimatname, İİCİ İstanbul şubesine gönderildi: [..] *Cem'iyetimiz dâhilinde birkaç kişiden mürekkeb bir küçük zümrenin hâkimiyet etmesini istemediğimizden kendi mu'temed arkadaşlarımızdan mürekkeb bir grup teşkîl etmek taraftârıyız. Ma'lûm olduğu üzere Talat Paşa bir iki arkadaşıyla Cem'iyete hâkim olmak arzusunda bulunduğundan ve hâlâ bu arzusundan ferâgat edemediğinden kendisiyle her ne kadar berâber çalışılıyor ise de, asıl bize sâdık ve esâsen mu'temed zâtlarla berâber bu zümre-i kalîle hâkimiyetine karşı koyabilecek bir grup elde etmemiz lâzımdır. Onun içindir ki İstanbul merkeziniz Trabzon'da Şükrü Bey ve Moskova'dan Anadolu'ya gelen Çerkes Sâmi Bey, sonra gönüllü kıta'âtı kumandanı Çerkes Ethem ve kardeşi Reşîd Beylerle dâ'imâ münâsebât-ı sâmimânede bulunmalıdır.* [..][198]

4 Şubat 1921. Komünizm Hesabına Alenen Çalışamadığı İçin Müslümanlık Şeklinde Mecburî Çalışan Enver, Ankara'daki Resmî Türk Komünist Fırkasına mektub gönderdi: [..] Fırkanızın maksat ve vaziyetini müş'ir lütufnamenizi Berlin'de aldımdı. Şimdi cevap yazıyorum. Ben esasen tahrik istediğim islâm âleminde komünizm işine başlandığı halde haricî düşman olan Emperyalistlere karşı dahilî kuvveti de inkisama uğratacağımızı ve belki halkın ekseriyetinin terbiyei fikriye dolayısile ve geride olması dolayisile sevk etmek istediğim ekseriyetin bu suretle aleyhine döneceğini düşünerek doğrudan doğruya şimdiye kadar çalıştığım müslümanlık şeklinde çalışmaya ve bu suretle islâm ruhlarını ihtilâlci yapmaya çalışmaya karar verdimdi. [..][199]

11 Şubat 1921. İstanbul'daki İngiliz İşgal Kuvvetleri Karargahı, İngiliz Harbiye Nezaretine, 31 Ocak 1921 tarihli gizli telgrafa 9850 sayılı cevabî şifre keşide eyledi: *Talât'ın etkisi hâlâ geniştir. Osmanlı Meclisi'ne dönebilirse çoğunluğu sağlaması muhtemeldir. Dünya savaşı sırasında onun kişisel mali dürüstlüğü nedeniyle ona saygı gösterilmektedir. İttihat ve Terakki'nin geleneği hâlâ önemlidir... Enver'in etkisi azalmıştır. Onun ihaneti, dürüst olmayışı, zulmü, kendini beğenmişliği ve Almanlara boyun eğmiş olması onu yıkmıştır. İşitmiş olduğuma göre, onun Türkiye'ye dönmesini pek az sayıda fanatikler iyi karşılayacaktır; ancak Enver, Kemal'le asla işbirliği yapamaz. İttihatçı önderlerden pek azı şimdi Türkiye'de başarı sağlamak ümidindedir... Kemal'in Londra'ya* [Londra Konferansına (ÖFA notu)] *davet edilmiş olması Talât'ı gölgede bırakacağı için, Talât, yukarıda değinilmiş olan öneride bulunmuştur*.[200]

16 Mart 1921. Enver'in "Açgözlü" Akrabaları. *Berliner Tageblatt* gazetesi yazıyor: *...Ermenistan'daki o korkunç olaylardan dolayı ona (Talat Paşa) suçluluk duygusu, suç hissi yüklenemez. Bu halkın (Ermeniler) yok edilmesine, Talat Paşa'nın komitenin (İttihat ve Terakki) diğer üyeleri ve Enver'in açgözlü, ganimet avcısı akrabalarından daha az katkıda bulunduğu kabul edilmelidir...*[201]

26 Mart 1921. Enver: Talat'ın Katli Fırsatdır. Moskova'daki Enver'den Berlin'deki Kâmil'e mektub: [..] *Ma'mâfîh Sâ'î Bey'in mü'essif ziyân belki vaz'iyeti düzeltir.* [..][202]

6 Nisan 1921. Zevce-yi Enver, Ebû Enver'le Aynı Hanede Yaşamak İstemiyor. Berlin'deki Kâmil, Moskova'daki ağabeyi Enver'e mektub gönderdi: [..] *Babamın doğruca buraya gelmesi için teşebbüste*

[197] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 136.
[198] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 136.
[199] Erden Akbulut & Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, 2007, s. 55-56.
[200] Salahi R. Sonyel, *Kaygılı Yıllar*, 2012, s. 214. İktibasdaki vurgu tarafımıza aiddir.
[201] Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, 2018, s. 277-278. İktibasdaki vurgu tarafımıza aiddir.
[202] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 167.

bulundum. Ma'ahazâ [Naciye Sultan] *Efendimiz yanımızda oturmasını arzu etmiyor. Onun için kendisini nereye göndermek lâzım geleceğine dâ'ir bana yazınız.* [..][203]

9 Nisan 1921. Sovyet Rusya'ca Fonlanan Enver'in Adı "Komünist"e Çıkmış İdi. Berlin'deki İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Katib-i Umumisi Ziya, Moskova'daki Enver'e mektub gönderdi: [..] *Bulunduğunuz yerin müslümanları sizin komünist olduğunuzdan bahsediyormuşlar. Ve dilgîr oluyorlarmış.* [..] *sizin Moskova'dan hareketinizle para menba'i kuruyacak olur ise mesâ'imize haleldârî olacaktır. Bu düşünülecek bir şeydir. Bu kadar merâkiz açtık. Gazeteler çıkıyor. Binâ'en-aleyh bunların birden bire hepsinin duracağı ayândır.* [..] *Mustafa Kemal Paşa'nın hırsı, kin ve adâveti ise meşhûrmuş*. [..][204]

3-4 Mayıs 1921. Sabık Polis Müdürü İttihadçı Azmi: Enver'in Moskova'da Tanzim Etdiği "Mesai" Programı, Vatana İhanetdir. Tiflis'den Erzurum'a avdet etmiş bulunan sabık Polis Müdürü Azmi yazıyor:

> 3 Mayıs 37 [3 Mayıs 1921] Salı. [..] Bugün bazı arkadaşlar geldiler. Söz arasında benim burada alıkonmamın sebebini anladım. Moskova'dan şekl-i ihtilali ihtiva eder bir program gelmiş. Bu program Enver Paşa tarafından tanzim ve irsal olunduğu kanaati hâsıl olmuş. Ben de tabii bu programla alakadar zannolunduğum cihetle ileri gitmeme mümanaat edildi. Ben böyle bir programın Enver Paşa tarafından gönderilemeyeceğine kaniyim. Çünkü şimdi böyle bir program göndermek ihanettir. Düşman karşısında kanını döken Türk, şimdi yalnız bir kuvvet olarak toplanmalıdır. Bunun parçalanmasına sebep olarak her şey hıyanettir, cinayettir. Enver Paşa'yı sekiz aydan beri görmediğim için son fikirlerini bilmiyorum. Evvelki fikri Mustafa Kemal Paşa etrafında halkın toplanmasıydı. Şimdi ben de bu şüphe altındayım. Bu sebeple memlekete duhulüme mümanaat ediliyor. Bu ciheti paşaya izah etmek lazım gelir.
>
> 4 Mayıs 37 [4 Mayıs 1921] Çarşamba. Bugünü kitap okumakla ve biraz da kırda gezmekle geçirdim. Akşama doğru Yusuk Kemal [Tengirşenk] Bey'i ziyaret ettim. Mumaileyh ile Enver Paşa'dan bahsettik. Mahut programı maatteessüf paşa tanzim etmiş ve göndermiş ve hatta bir nüshasını da Yusuf Kemal Bey'e vermiş. Şu hale göre paşa kendini şaşırmış ve ne yapacağını bilmez bir vaziyete düşmüştür. Düşmanların tecavüzüne maruz kalan ve bilhassa Yunan gibi en alçak bir köpek ile mücadele eden bir milletin kuvvetini parçalamak demek olan böyle program tevziine ve teşkilat yapılmasına çalışmak bence hıyanettir, cinayettir. Bu benim kanaatlerimi esastan sarsar. Şimdi yapılacak şey hükümet etrafında halkı sıkı bir surette tutacak mesai sarf etmektir. Bundan başkası memleketi tahrip eder. Enver'den ben buna intizar etmezdim. Demek ki Enver mütemadiyen mevki peşinde koşuyor. Buna başka mana vermek kabil değil.[205]

Mayıs 1921. Enver'in Komünizmle Acaib Münasebatı: Pragmatist Mi, Samimî Mi, Muhtelit Mi? Moskova'daki İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Reisi Enver, Ankara'daki TBMM Reisi Mustafa Kemal'e mektub gönderdi:

> [..] 3.-- Ben geldiğim zamân Bekir Sâmi Bey ve rüfekasını buldum. İki aydan beri Moskova'da bulunuyorlardı. Ben bu arzunuzu haber alınca, Çicerin'in suâline karşı resmen bir vazîfem olmadığını yalnız mevcûd her sûretle Anadolu'ya yardım edilmesine taraftâr olduğumu söyledim. Ve Bekir Sâmi Bey'in arzusu üzerine Anadolu Hükûmeti taraftârı olduğumu göstermek için berâberce yalnız bir kere Çicerin'e gittim. Ve sonra da yine aynı arzu üzerine yalnız arkadaşların husûsî müzâkeresinde bulundum. Ruslar henüz müzâkereye bile başlamamışlardı. Çünkü Yusuf Kemal Bey birâderimiz, (Bunlar Anadolu'nun komünist olmasını isteyecekler. Siz ve biz de olmaya karar verdik. Binâ'en-'aleyh yine de müzâkere olunmuyor), diyorlar. Sızlanıyorlar. Ben husûsî olarak evvelce Berlin'de hapishânede tanıştığımız Radek ve diğer rü'esâ ile işin bir ân evvel halline çalıştım. Ve nihâyet müzâkere başladı. Ve Yusuf Kemal Bey birâderimizin zannı gibi Bolşeviklik teklîf edilmedi. Maddî yardıma gelince ne verirlerse, alınması prensibinin kabûlü imdi muvâfık olacağı, böylece Anadolu'nun Rusya'dan bir şey geliyor diye kuvve-i mâneviyesinin artacağı ve Avrupa'da Anadolu Bolşeviklerle anlaştı diye bizi daha kuvvetli ve mehîb göreceğini ileri sürerek bildiğiniz ilk maddî anlaşmaya çalıştım. Fakat bunda hiç bir

[203] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 181.
[204] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 182-183.
[205] Serkan Erdal, Asaf Özkan & Sebile Yıldız-Aybak, *İttihatçı Polis Müdürü Azmi Bey'in Gurbet Günlükleri (1918-1921)*, 2026, s. 256-257.

vakit resmen Anadolu nâmına hareket etmedim. Sonra Baku'ye geldiğimde değil yalnız Türkiye'de fakat bütün İslâm memleketlerinde derhâl asker te'mîni İngilizlere yardım edileceğine kani' olduğumdan Türkiye'ye Şark'ta komünizm tarafdârı olduğumu alenen Kongre'de söylediğim gibi Anadolu halkının menfa'atine daha muvâfık ve cidden ezilen halkı düşünüp idâre esâsına müstenid bir porgramla Tal'at Bey ve diğer bir iki arkadaşın Anadolu'ya gitmesine karar verdik. O zamân Kâzım Karabekir Paşa ve zât-ı Sâmileri komünistlik esâsını kabûl eder gibi görünmüş olduğumuzdan tabî'î bu husûsun yaptığımızı değil yalnız size fikrimi yazmakla ittifak [iktifa] etmiş idim.

Bil'-âhara Ankara'dan aldığım mektûblarla ve buraya Üçüncü Enternasyonale gelen delegelerden zât-ı âlîniz diktatörleri olmak üzere Çerkes Ethem Bey ve diğer bazı arkadaşların Ankara Komünist Fırkasını teşkîl buyurduğunuzu anladım. Ve burada Rüştü Bey kardeşimize, ben komünistliğin memleketimiz vaz'iyet-i ictimâîye ve iktisâdiyesi için doğru ve mümkün olduğunu bilmekle berâber âleme karşı gülünç bir vaz'iyete girmemek üzere hiç olmazsa kendim ve komünist geçinen arkadaşların büyük bir kısmının bu fikirde sebât etmesi lâzım geleceği, mütâla'asında bulundum. Hattâ zât-ı âlînizin sevk ve idâresini i'lânıyle diktatörlüğünüze karâr verdiğinizi ve buna muhâlefet edildiği mümân'at edilerek, memlekete muzır olabilecek bu kişinin mevcûd olmamasına muvâfık olduklarını ve Yusuf Kemal Bey'in diktatörlüğünüze muhâlefet ettiklerini iddi'â' ettiler. [..][206]

Mayıs 1921. Enver, Mustafa Kemal'e Diktatör Diyor. Moskova'daki Enver, Ankara'daki Mustafa Kemal'e mektub gönderdi:

[..] Bil'-âhara Ankara'dan aldığım mektûblarla ve buraya Üçüncü Enternasyonale gelen delegelerden zât-ı âlîniz diktatörleri olmak üzere Çerkes Ethem Bey ve diğer bazı arkadaşların Ankara Komünist Fırkasını teşkîl buyurduğunuzu anladım. Ve burada [Sabataycı Tevfik] Rüştü [Aras] Bey kardeşimize, ben komünistliğin memleketimiz vaz'iyet-i ictimâîye ve iktisâdiyesi için doğru ve mümkün olduğunu bilmekle berâber âleme karşı gülünç bir vaz'iyete girmemek üzere hiç olmazsa kendim ve komünist geçinen arkadaşların büyük bir kısmının bu fikirde sebât etmesi lâzım geleceği, mütâla'asında bulundum. Hattâ zât-ı âlînizin sevk ve idaresini i'lânıyle diktatörlüğünüze karâr verdiğinizi ve buna muhâlefet edildiği mümân'at edilerek, memlekete muzır olabilenk bu kişinin mevcûd olmamasıa muvâfık olduklarını ve Yusuf Kemal Bey'in diktatörlüğünüze muhâlefet ettiklerini iddi'â' ettiler. [..][207]

Mayıs 1921. Enver'in Dürbünü. Moskova'daki Enver, Ankara'daki Mustafa Kemal'e mektub gönderdi: [..] *Millet Sultân Hamid idâresi zamanındaki millet değildir. Artık tahakküm ve tecebbüre çok dayanamaz.* [..][208]

Haziran 1921. Enver Cenahının İttihad-ı İslamcılığı Laf. Berlin'deki *İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı* (*İİCİ*) azalarından Ahmed Fuad ve Abdülaziz Çaviş, Moskova'daki *İİCİ* Reisi Enver'e istifaname gönderdiler:

Enver Paşa Hazretleri

[...]

1.-- Cem'iyetin sebeb-i teşekkülü İttihâd-ı İslâm idi. Şimdilik bu fikirden nev'amâ inhirâf olmuş ve bin sene evvelki İttihâd-ı İslâma avdet edilmek mutasavver bulunmuyor. Milliyet siyâseti yavaşça işlerimize dâhil olmuştur. İslâm Enternasyonali ta'bîri bizi korkutmuştur. Zîrâ ma'lûmdur ki, bir dîn veyâhûd bir fikir bir milletten fazla yerlere münteşir olunca enternasyonal addolunur. Nasrâniyet, Mûseviyet, İslâmiyet ve diğer dinler ilk zuhûrundan sonra enternasyonali mevcûddur. Ve en büyük kongresi her sene Mekke'de mün'akd oluyor. Binâberin bu ta'bîr âcizlerin nazarında milliyet cereyânı için yeniden icâd edilmiş bir ta'bîrdir.

2.-- Cem'iyetin programı mûcibince Merkez-i Umûmi'de ve her milletten iki a'zâ bulunması mansûs iken, Türk kardaşlarımızdan bu mikdârdan dört beş def'a fazla bulunmaları mezkûr mâddeyi ihlâl ediyor. Ve Cem'iyeti

[206] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 206-207.
[207] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 206-207.
[208] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 208. Millet, Mustafa Kemal istibdadına da en az 15 sene tahammül etmişdir.

beyne'l-müslimîn bir cem'iyet olmaktan ziyâde hemen hemen bir Türk cem'iyeti yapmıştır. Binâberin her karâr onların keyfilerine göre isdâr olunuyor.

[..] 6.-- Merhûm Tal'at Paşanın siyâsetine karşı Merkez-i Umûmîyenin muhâlefet göstermesinin sebebi dini yıkmakla kâ'im olacak milliyet siyâset idi. Bu fikri telkîn ve kemâl-i ta'annüdle ta'kibâtta gelmekte bulunan bazı zevâtın Merkez-i Umûmîye ithâli maksad-ı Cem'iyetle kâbil-i te'lîf bulunmadığına binâ'en Cem'iyetin yeni bir gâyesi mevcûd fakat bizden mektûm bulunmasını gösteriyor. Mümâ-ileyhine karşı şahsî ihtirâm ve sadâkat beslemekle berâber eskisi gibi siyâsi işlerde teşrîk-i mesâ'î etmek fikrinde bulunmadığımızdan dolayı istifâ ediyoruz. [..][209]

12 Temmuz 1921. Moskova'daki Enver Mücevherat Satın Alıb Berlin'deki Zevcesi Naciye'ye Gönderiyor. Enver, kardeşi Kâmil'e mektub gönderdi: *Kâmilciğim Merkez-i Umûmî kasası hesâbına Ekrem Bey'le oraya ba'zı eşya gönderdik. Bunları tedrîcen gûyâ Sultân Efendi tarafından sattırılıyormuş gibi satar parayı da depo edersiniz. Eğer piyasa düşükse kasada muhâfaza ile vakt-i merhûnu beklersiniz. Ma'mâfîh ba'zı parçaların şimdi satılması muvâfik olmazsa, fiyatları bize bildiriniz ki, burada ki fiyata göre kâr veyâ zarar eylediğinizi anlayalım. Efendimize 5.500 marka bir inci bilezik aldım. Onu da Ekrem Bey size verecektir. Bundan başka Ekrem size bir müdevver taş verecektir. Bunun bura fiyatı 217 altın takriben 74.000 marktır. Sen hemen oradan Sultân Efendi Hazretleri ile görüşerek ufak taşları ve böylece onun üzerinde lâyık olmayacak şeyleri satar bu parayı müşterek kasaya korsunuz. Bu bâbda Ekrem size söyleyecektir. Benim de hoşuma gitti*.[210]

17 Temmuz 1921. Enver'den Mustafa Kemal'e: Ahlak Noksanlığın Trablusgarb'dan Bu Tarafa Değişmemiş. Moskova'daki İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Reisi Enver, TBMM Reisi Mustafa Kemal'e mektub gönderdi:

Halil ve sâ'ireye yapılan haksız mu'âmeleler üzerine bir def'a daha vaz'iyeti tavzîh [? "Ederim" veya "Etmek" okunacak şekilde yazılan bu kelime oldukça belirsiz yazılmış (Yamauchi notu)], benim ve bütün arkadaşların fikir ve niyetini anlatmak için Moskova'da sefîriniz Fu'âd Paşa kardaşımız vâsıtası ile bir mektub göndermiştim. Halbûki bugün Hâkimiyet-i Milliye gazetenizde emrinizle intişâr eden makaleyi İstanbul gazetelerinden okudum.

Bunun ne maksadla yazıldığını anlamadım değil. Ben geçen sene Moskova'da iken Bekir Sâmi Bey'in tarafınızdan yürüttüğü mütâla'ayı ma'kûl bulmuştum. Zîrâ Konya te'dîbi, Yozgat ve sâ'ire vekâyi'ile 'aleyhinize dönen efkâr-ı umûmîye, belki de benim gelmemle yanlış bir fikir netîcesi çok galeyâna gelir diyerek, o zamân da muzır olan böyle bir hâli vatanın menâfi'ile muvâfik bulmayarak, ricânıza âmennâ demiştim.

Şimdi muvaffakiyet belirince tabi'î maksadınızı gösterdiniz. Beni ve arkadaşlarımı şahsî emellerinize engel sayıyorsunuz. Pekâlâ! Fakat bunun için yalan söylemeye veyâ söyletmeye neden kendinizi mecbûr görüyorsunuz?

Paşa Hazretleri, ben Bolşeviklerden şahsî bir menfa'at te'mîne çalışsaydım, sizlerin Bolşevik olduğunuz zamân ben Bakû'da hakîkati ve ne olduğumu âleme i'lân ederek hattâ orada ba'zılarının ma'nâsız ta'arruzuna uğramayı da göze aldırmazdım. Halk Şûrâlar Fırkası programı esâsının ise o zamân Bakû'da halkı tenvîr etmek üzere yazılmış olduğunu pekâlâ biliyorsunuz. Halil Paşa ve Tal'at Bey'e yazılan mektublar herhâlde hâriçteki maksadlar ve Anadolu hakkında da size yazmış ve burada Fu'âd Paşa ile anlaşmış olduğumuz şekilden başka bir tarzı îmâ eder bir şekilde olamıyacağıdır. Benim mütârekeden sonraki hayâtımı sanki biliyormuş gibi Hâkîmiyet-i Millîye'ye yalan söyletiyorsunuz. Sonra benim Almanların veyâ başkalarının maksadına hizmet etmediğimi ve etmeyeceğimi pekâlâ bildiğiniz hâlde niye halkımı emelinize göre zehirlemek için yalan söyletiyorsunuz? Evet, Harb-i Umûmî'de ben İngiliz ve Rus kuvvetlerini Anadolu'ya çektim. Fakat bunun da

[209] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 225-226. İktibasdaki "[…]" ibaresi Yamauchi'ye aiddir.

[210] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 229-230.

harbin asıl netîce-i kat'iye istihsâl olunacak noktasından bunları uzaklaştırmak ve harbi kazanmak için olduğunu pekâlâ takdîr edersiniz. Fakat, halktan hakîkat saklamak için onun kanacağı şekilde söylemek lâzım.

Propagandacılarınız, eğer meselâ bizim Rusya'dan gelerek altı vilâyette büyük bir Ermenistan teşkîl edeceğimizi işâ'a gibi mantıksız yalanlarda bulunurlarsa, umduğunuz muvaffakiyet hâsıl olmaz. Fakat olsun-

Bununla ma'a-te'essüf Trablus'tan beri bildiğim ahlâk-ı şahsiyenizin bugün vardığınız mevki'de bile tebeddül edemediğini görüyorum. Ve benim yalnız iktidârınıza bakarak görmek istemediğim diğer noksânlarınızı artık göze sokacak sûrette belli ettiniz. Ben yine sükûnetle arkadaşlarla birlikte başta Türkiye olmak üzere İslâmın rehâsı için olan sa'yimizde ilerliyeceğiz.

Bütün bu şahsî hırslarınıza rağmen Cenâb-ı Hakkın şimdiye kadar yâver olan tâli'inizi yine vatanın selâmetine hâdim kılmasını diler. Fakat sizi şahsî hırsınıza mağlûb olarak bu kadar küçülmüş gördüğümden dolayı te'essüf ederim.

Allâh hepimizi doğruluktan ve iyilikten ayırmasın. Hepimize bahsetsin. Âmîn.[211]

22 Temmuz 1921. Bekir Sami (Kunduh): Enver Anadolu'ya Gelirse Ordu İkiye Bölünür. Moskova'daki İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İİCİ) Reisi Enver, Kâbil'deki İİCİ Merkez-i Umumî azası Ahmed Cemal'e mektub gönderdi: [..] *Diğer cihetten dediğim gibi bazı arkadaşları oradan çıkardım. Halbuki Bekir Sâmi Bey, eğer biz memlekete dönersek Ordu ikiye ayrılabilir diye [? Bir kelime burada belirsiz (Yamauchi notu).] ve memleketten aldığımız ma'lûmâta göre Orduda ve memlekette vaz'iyeti tezelzüle uğruyor.* [..][212]

29 Temmuz 1921. Moskova'daki İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Reisi Enver, Berlin'deki kardeşi Kâmil'e gönderdiği 29 Temmuz 1921 tarihli mektubunda öyle bir cümle yazmış ki Buhara'ya gidişi meselesini gayet ilginç kılıyor: [..] *eğer memleket müdâfa'ada devâm edebilecek hâlde ise, belki memlekete girmekten fâide olmazsa vazgeçeceğiz. Yok, eğer Ordu gelen havâdisler gibi mağlûb olmuş, memleket mu'âvenete muhtâc ise, memlekete gireceğiz. Ma'mâfih şimdilik kat'î bir şey yoktur. Her hâlde memleketin muvaffak olmuş bulunmasını ve benim de Eylül'de aranızda bulunmak istediğimi söylemeyi zâid addediyorum*.[213]

3 Ağustos 1921. Eniştesi A. Nâzım'dan Enver'e: Babanızın Pezevengi Değilim. Münih'deki sabık Selanik Merkez Kumandanı Ahmed Nâzım, Moskova'daki kayınbiraderi (zevcesi Hasene'nin ağabeyisi) Enver'e mektub gönderdi: [..] *Pederinize pezevenklik edecek kadar Dilârâ gibi bir kahpeye vâsıta olacak kadar beni adî gördüğünüzden dolayı sizi hiç bir vakit afvetmeyeceğim. Sizi Allâha havâle ederim*. [..][214]

5 Kasım 1921. Enver'in Anadolu'ya Girişinin Engellenmesinde Sovyet Rusya Âmili / Faktörü. Batum'daki Küçük Talat (Muşkara) ve Halil (Kut), Moskova'daki Ahmed Cemal'e ve Rüstem'e mektub gönderdiler: *1.-- Âtîdeki iki sebeble Ali Bey'in Anadolu'ya geçmesi te'ehhüre uğradı: Birincisi: Trabzon'dan buraya da'vet edilen Hacı Sâmi Bey'in Anadolu'ya geçilmemesini muvâfık bulması ve hattâ böyle bir teşebbüsün Ali Bey için bir hırs mes'elesi telâkkî edileceği sûretinde beyânâtta bulunması. İkincisi; Yoldaş Çiçerin tarafından şu sırada hareketin te'hîr edilmesini münâsib düşeceği tarzında vesâyâsını müş'ir gelen telgrafı.* [..][215]

5 Kasım 1921. İsim Meselesinde Döneklik. Batum'daki Küçük Talat (Muşkara) ve Halil (Kut), Moskova'daki Ahmed Cemal'e ve Rüstem'e mektub gönderdiler: *Fi'l-hakîka isim mes'elesinde şâyân-ı*

[211] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver*, 1995, s. 233-234.
[212] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 236.
[213] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 238. İktibasdaki vurgu tarafımıza aiddir.
[214] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 241.
[215] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver*, 1995, s. 254.

hayret bir döneklik yapıldı. Evvelâ (Mesâ'î), sonra (Halk Şûrâlar), en sonunda da (İttihâd ve Terakki), bir de bu arada (İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihâdı) var ki, bütün bunlar sıra ile bir garibe teşkil ediyor.[216]

15 Kasım 1921. Enver'in Maceraperest Buhara Seferine Rüfeka Muhalefeti. Moskova'daki Ahmed Cemal, Buhara'daki Enver'e mektub gönderdi:

> Kardeşim Enver
>
> Bu mektubumu sana karşı biraz muğber olarak yazıyorum. Senden ayrılalı bir buçuk sene geçti. Şimdiye kadar yekdiğerimizle ancak vâsıta-ı muhâberât ile temâsta bulunduk ve bir buçuk sene zarfında birçok ahvâl ve hâdisat cereyân etti. Ve şimdi öyle bir devreye girdik ki, müstakbel teşebbüsâtımız için gâyet sarîh ve kat'î karârlar vermemiz elzemdir. Bu lüzûm ve ihtiyaç olunca üryanlığı ile ortada dururken ve ben Moskova'ya gelmiş olduğum hâlde ve senin âdetâ koşa koşa Moskova'ya gelmen îcâb ederken, mâhiyeti bence meçhûl ve daha doğrusu maksad-ı umûmî-yi mukaddesi tehlikeye koyabilecek bir mâhiyeti hâ'iz ba'zi efkâr ve mütâla'ata tâbi' olarak, senin Buhara'ya gitmekliğini ve orada kalmak için mu'sir olmağı kat'îyen doğru telakkî edemem.
>
> Sana düşündüklerimi, korkularımı, heyecânlarımı şifâhen söylemek üzere Bedri ile Dr. Nâzım'ı Buhara'ya gönderiyorum. Allâhaşkına inâd ve ısrârı terket. Kırk yılda bir kere bu seni cândan, yürekten, bütün mânasıyla seven arkadaşının kardeşinin sözünü dinle. Ve Dr. Nâzım'la berâber serî'an Moskova'ya avdet et. Halil ve Küçük Talat'ı İran'a gönderme. Onların dahi hemen Moskova'ya gelmelerini te'mîn et. Ve kendin bilâ-ifâte-i vakit Berlin'e gel. Orada Malta'dan çıkmış olanlarla birlikte bir Umûmî Kongre akdedelim. Ben bütün teşebbüsât ve mükâlemâtımdan sizleri haberdâr edeyim. Birlikte bir müşterek mesâ'î plânı tanzîm edelim. Ve müte'âkıben işe başlayalım. Bugünkü ahvâl ve vaz'iyet-i umûmîye i'tibâriyle bundan daha doğru bir hatt-ı hareket olamaz. Sana dört gözle Almanya'da muntazır olan bu kardeşine daha ziyâde intizâr azâbı çektirme ve emîn ol ki, eğer Buhara'da kalmakta ısrâr edecek olursan, bütün bir buçuk senelik mesâîmizin semeratı kâmilen mahvolacaktır. Bu son teşebbüsümüzü de böylece kendi elimizle mahv ü harâb edersek artık bizim için hayâta elveda demekten başka çâre kalmaz. [..][217]

25 Aralık 1921. Mustafa Kemal Enver'i Komüniste Kötülüyor. Mustafa Kemal, Ankara'da görüştüğü General Mihael Frunze'ye demiştir ki: *Bu adam* [Enver] *maceraperest, hâkimiyet düşkünü birisidir. O, bizim gibi sizi de aldatmaktadır*.[218]

12 Ocak 1922. Enver'in Buhara'da Soyulması. Buhara'daki Nafi, Ankara'daki Süvari Zabiti Mülazım-ı Evvel Cavid'e mektub gönderdi: [..] *Şimdi Mücâhidîn Ordusuyla Enver Paşa'nın yanındayım. Câvid, sana bir şey yazmayacağım. Vaz'iyetimizden haberdârsın. Yalnız şu kadar söyleyeyim ki, biz bura halkı tarafından tepeden tırnağa kadar hiç bir şeyimiz kalmamak üzere soyulduk.* [..][219]

19 Ocak 1922. İngiliz *The Daily Mirror* gazetesinin *19 Ocak 1922 tarihli sayısında Enver Paşa'nın silindir şapkalı resmi bulunmakta*dır.[220]

18 Şubat 1922. Berlin'deki Enver Karşıtı İttihadçılar: Enver Ne Yapdığını Bilmez Bir Delidir. Berlin'deki Kâmil, Buhara Seksentepe'deki ağabeyi Enver'e mektub gönderdi: [..] *Arkadaşlar el'ân harekâtınız aleyhinde, yalnız Azmi Bey benimle yalnız olduğu zaman lehinizde konuşuyor. Yoksa hepsi Hâlid Bey'in harekâtınıza mâni' olmak maksadıyla yaptığı her teşebbüsü musîb ve doğru gösteriyorlar.* [..] *Ağabey, bu adamlarla çalışmak mecbûriyetinde kaldığından son derece mu'azzebim. Hakkınızda bu adamların*

---

[216] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver*, 1995, s. 254.

[217] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 257.

[218] Cemal Güven, *Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri*, 2012, s. 211-212. Ahmed Cemal, Enver'i M. Kemal'e kötülemişti: "Bu akılsız, maceracı hiçbir saygıya layık değildir. Zira o hem RSFSC'i ve hem de Türkiye'yi aldatıyor." (Güven, 2012, s. 214).

[219] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 258.

[220] Aylin Hacihanifioğlu, *Millî Mücadele'nin İngiliz Basınındaki Yankıları (1919-1922)* [Yüksek Lisans Tezi], 2019, s. 177.

öyle intikâm şekilli fikirleri var ki, tasavvur edemezsiniz. Sizi deli, ne yaptığını bilmez bir adam diye ortaya koyuyorlar. Sizi her fırsatta alçaltmaktan geri durmuyorlar. [..][221]

25 Şubat 1922. Buhara Seksentepe Kışlağı'ndaki Enver, Halil'e (Menteşe) mektub gönderdi: [..] *Bolşevikler buraları harabeye çevirmiştir. Bir ev, bir mescit kalmamıştır. Halk tamâmiyle soyulmuş, yanmıştır.* [..][222]

5 Mart 1922. Berlin'deki Kâmil'den Puluhakiyan'daki Enver'e mektub:

> Ağabeyciğim
>
> Rûhen pek mu'azzebim. Merkez-i Umûmî a'zâları olan Rüsûhî [Dikmen] Bahâ[addin] Şâkir, Cemal Azmi ve Azmi Bey'lerle tamâmen kat'-i alâka edip, "Efendiler bundan sonra sizinle çalışılamaz. Siz Ali Bey'in [Enver'in] harekâtı aleyhindesiniz. Ali Bey'in binbelâ topladığı paraları yine onun için sarfetmek lâzımdır", demeyi düşünüyorum. Bir taraftan da bunların arasından ayrılmak istemiyorum. Onların harekâtından haberdâr olmak için gazetenin hiç olmazsa bir senelik masrafını bir kenâra ayıralım, dedim. Az kaldı, beni boğacaklardı. Hele Rüsûhî hemen gazete ile alaya başladı. (Biz para olduğu müddetçe çalışırız ve illâ dağılırız) diyorlar. Sizden hiç olmazsa şu aralık mektûb bir şey gelseydi çok iyi olurdu. Kasada mevcûd 300 altın var. Diğer altınları Bedri Bey almış gitmiş. [..][223]

18 Nisan 1922. Grünewald'daki Kâmil, Kâfirun'daki ağabeyi Enver'e mektub gönderdi: [Wipert] *Von Blücher aynı zamânda amcam Halil* [Kut] *Paşa'nın Moskova'ya geldiğini ve Bolşeviklerle sizin aranızı bulmak için çalışmakta olduğunu söyledi. Anlaşılan Bolşevikler sizin aleyhinizde bulunabilecek kimseleri Moskova'da toplamak istiyorlar.* [Doktor] *Nâzım Bey sizin mu'âzerenizi* [muvazanenizi? (ÖFA notu)] *kaybettiğinize kanâ'at getirmiş gibi beyân-ı mütâla'a ediyor. Bu dahi böyle!* [..][224]

4 Temmuz 1922. Berlin'deki Doktor Nazım'dan Kâbil'deki Bedri'ye mektub: [..] *Mustafa Kemal, Ali Bey'in* [Enver'in (ÖFA notu)] *sâbık rufekasından olduğu için Anadolu kapılarını bize açmıyor.* [..][225]

1922 Bidayeti. İstediklerini Sovyet Rusya'dan Alamayan Enver, İngiltere'ye Yanaşıyor. *Umutsuzluk içindeki Enver Paşa nefret ettiği İngiltere'ye dönerek İngiliz yardımını garanti altına almaya çalışmıştır. Buhara'ya gidebilmesi için Afganistan yoluyla İngiliz sömürgesi Hindistan'dan geçiş izniyle geçip geçemeyeceği hakkında Londra Hükümeti nezdinde araştırma yapması için kardeşine talimatlar vermiş, Hindistan'a giderek, İngiliz yardımını araştırmak için Kabil'e ciddi talimatlarla donatılmış bir elçi göndermiştir. Ancak, İngiliz yetkililer bu talebi reddetmişlerdir, keza Enver Paşa'ya yardım için Afganların yapacağı bir hareketin Sovyetlerin Kabil'e doğru harekete geçmeleri için bir bahane teşkil edeceğinden endişe duymuşlardır*.[226]

8 Mart 1922. Enver Karşıtı İttihadçılar. Berlin'deki Kâmil, Puluhakiyan'daki ağabeyi Enver'e mektub gönderdi:

> [..] İstanbul'da İbrahim Bey bizim için çalışıyor. Merkez-i Umûmî karârı ile oradaki Kara Kemal teşkîlâtı da bizimkilere iştirâk etmiş. Bizden ma'âş alıp sizin aleyhinize ağızlarına geleni söylüyorlar ve burada yazmaktan çekinmiyorlar. Merkez-i Umûmî'ye ne Remzi Paşa, ne İlyâs Bey dâhil edilmemişlerdir. Doktorlar sizden bir haber, bir ta'lîmât gelmeyince hiç bir teşebbüste bulunmayız diyorlar. Bu adamlar hele Doktor Nâzım Bey alenen İttihâd ve Terakkî teşkîlâtını ihya etmek lâzımgeleceğini bahsediyor. Faraza Bahâ Bey Edirne'deki İttihâd

[221] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 263.
[222] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 265.
[223] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 266.
[224] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 273.
[225] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 277.
[226] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 74. Enver de siyasal pragmatist, ilkesiz idi denilebilir binaenaleyh ne beynennas ne beynelmilel ilişkilerinde itimad-ı tamme sahibiydi.

ve Terakkî klübü a'zâsını tekrâr bir araya getirip bizim Cem'iyetten bahsetmeden klübü ihyâ etmiş olduğunu bize söylemedi. Ağabeyciğim, bu adamlar senin iyiliğini istemezler. Buna tamâmen kani'im. Yalnız kendilerine vermekte olduğumuz paralara acıyorum. Herhâlde bir karârınızı bekliyorum. [..][227]

11 Mart 1922. Paris'deki Ahmed Cemal, TBMM Hariciye Vekili Yusuf Kemal [Tengirşenk] eliyle TBMM Reisi ve Başkumandan Mustafa Kemal'e zata mahsus mektub gönderdi. Ahmed Cemal: *Serserinin (Enver Paşa'nın) efali, onunla aramızdaki münasebeti bilkülliye kat etmiştir*.[228]

[227] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 266-267.
[228] Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 1996, c. 4, s. 317

Enver'in Az Bilinenler Hususiyetleri Hakkında Tematik Notlar

Enver'in Kavmi

Bazı kaynaklarca Enver'in peder tarafından Gagavuz (Hıristiyan), mader tarafından Arnavud olduğu belirtilmişdir.[229]

Görsel 3. *Çete reisleri Apostolis (Yunan) ve Halil [Kut] Bey (Arnavud) palikaryalarıyla beraber*.

Görsel 4. *Bir Osmanlı subayı ile Makedonya'da hürriyet için savaşan bir Yunan çetesinin reisinin dostca karşılaşması*.[230]

---

[229] Mark Mazower (2005), *Salonica: City of Ghosts; Christians, Muslims and Jews 1430-1950* adlı eserinde Enver'in anne tarafından Arnavut olduğunu belirtmektedir (p. 255). Çok ilginç, mezkûr kitabın Türkçe çevirisinde bu ifade sansürlenmiştir (Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri*, 2007, s. 281). "Enver, Arnavudca konuşabiliyordu." M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk*, 2023, s. 213. Şevket Süreyya Aydemir'in (1983) *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* nam biyografisinde belirttiğine göre, Enver'in baba tarafı Gagavuz'dur (s. 180). "Tuna'nın Karadeniz'e akan kolları bölgesinde Gagavuzlar da, hâlâ dinlerini muhafaza eden Hıristiyan Türklerdir" (s. 182). Bir başka kaynakta Enver'in baba tarafına ilişkin şu ifadeler münderiçtir: "Romanya'nın Kilye kasabasından Ahmed Efendi adında birinin oğludur. Kıymetli müdekkik İsmail Hâmi Bey'in kaydettiğine göre *Bu Ahmed Efendi'nin büyük dedesi Killi Abdullah isminde bir Macar yahut Gagavuz dönmesidir.*" Mustafa Müftüoğlu, *Yalan Söyleyen Tarih Utansın*, 1979, c. 2, s. 144. Bölgeselci Yahudi Israel Zangwill'e göre Enver, Yahudi asıllı idi: "Türkiye'de Yahudi asıllı Enver Bey, Fransa ile ittifak yanlısı olan Yahudi Cavid Bey'i mağlup ederek iktidara gelirken, İtalya ise tam tersine İsrailoğlu Baron Sonnino'nun etkisiyle Müttefiklere katılmıştır. Türkiye'deki askerî hastanelerin hepsi Avusturyalı Yahudi Hecker'in idaresindedir." *Emanu-El*, 13 August 1915, Vol. XL, No. 15, p. 1. R. W. Seton-Watson ve John Buchan, Enver'in aslen Polonya Yahudisi olduğunu belirtmişlerdir fakat ABD'li Yahudi tarihçi Bernard Lewis'in mütalaası varid-i hatırdır: "Enver Paşa'nın Polanya asıllı olduğu hakkındaki garip rivayet, muhtemelen Polonyalı dönme Kont Konstantin Borzecki'nin oğlu ve bir kurmay subay olan Enver Celâleddin Paşa ile karıştırmadan ileri gelmektedir." Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 1993, s. 211, dipnot 4.

[230] Görseller şuradan temin edilmişdir: Nadide Fotoğraf [@nadidefotograf]. (27 Haziran 2023). *II. Meşrutiyeti'in ilanıyla birlikte dağdan inip kutlamalara katılan Rum komitacı Apostolis Matopoulos ve çetesi ile Hürriyet*

Enver, Masonluğa Tekris Edilmiş Miydi?

Arnavud Doktor Leonida Naçi'nin ifadesine göre Enver, mason locasına tekris edilmişdi.[231]

Cevat Rıfat Atilhan: *Enver Paşa birader Basra'dan Bosna Hersek'e kadar bir imparatorluğu yıkıp İstanbul'dan kaçarken söylediği şu acı itiraf hepinize bir düstur olsun: "Bizi beynelmilel Masonluk istismar etti. Elimdir, Fakat… Biz… Siyonizm için çalışmışız*."[232]

Avusturya-Macaristan'ın Kosova Ataşemiliteri Gustav Hubka 1910'da yazıyor:

> Yeni fikirler için çok mühim sayıda genç subayın kazanılmış olduğu ve Erkân-ı Harb Binbaşı Enver Bey ile Kolağası Niyazi Bey'in entelektüel liderliğinde karar anının intizar edildiği beşik, Manastır Vilayeti'ydi. Mason locaları tarzındaki gizli işaretler, broşürler ve haricîler için daima görünmez olan Jön Türk naşir-i efkarı "Hürriyet", taşra garnizonlarındaki fikirdaşlarla muhaberatı temin ediyordu; Jön Türk davası için kazanılmış en az iki subayın bulunmadığı neredeyse tek bir yer bile yokdu. Kosova Vilayeti'nde yeni cereyanın ilk işaretleri İştip'den bildirilmişdi. Süvari Yüzbaşısı Turić, daha Haziran başında oradan, subayların ve aydın Müslüman vatandaşların mevcut devlet nizamını yıkmaya müteveccih gizli içtimalar yapdıkları haberini vermişdi. Kısa bir müddet sonra, Üsküp'den gönderilen Tümgeneral Osman Paşa'nın bizzat yürütdüğü tahkikatla bu subaylardan sekizi tevkif edildi; aynı zamanda, ihtilalci harekete gerek şiddet tedabiriyle gerek ikna veya rüşvet yoluyla karşı koymak üzere İstanbul'dan çok sayıda padişah yaveri (Generaladjutanten) muhtelif vilayata gönderilmişlerdi.[233]

Enver'in Sabataycı ve Mason Yoldaşları

Enver'in Sabataycılarla ve masonlarla teşrik-i mesaisi mevzubahisdir. Üç paşaların diğer ikisi Sabataycı ve mason idi: [..] *örgütü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üç etkin üyesi -Selanik telgrafhanesi memuru Talât Bey ile subay Enver ve Cemal Beyler yönetecektir. Bu üçlü erkten ikisi, diğer pek çok Jöntürk gibi dönme ve masondur*.[234]

Komitacı Enver

Enver, siyasî gücünün mühim kısmını çevresindeki komitacı yârânından devrişiyordu denilebilir. Osman Selim Kocahanoğlu: *Abdülhamid'i Meşrutiyeti ilâna zorlamak amacıyla dağa çıkan, Şemsi Paşa'nın*

Kahramanlarımızdan Halil (Kut Paşa) Bey'in hatıra fotoğrafları, Selanik, 1908 via @feritbakir [Görsel Eklidir] [Gönderi]. X. https://x.com/nadidefotograf/status/1673690980732792833?a=nVMtrC6B-j9hUAE_-_I&s=20.

[231] Rıfat N. Bali, *Matbuat Tarihinin Unutulmaz Bir Patronu: Halil Lütfü Dördüncü*, 2021, s. 370.

[232] Cevat Rıfat Atilhan, *Türk Oğlu Düşmanını Tanı!*, 1962, s. 45; Aktaran: İsmail Küçükkılınç, *Jön Türklük ve Kemalizm Kıskacında İttihadçılık*, 2018, s. 18, dipnot 5. Küçükkılınç: "Atilhan'ın Enver Paşa'ya Mason demesi nihayetinde kendisinin haksız bir isnad ve ithamıdır, ancak Enver Paşa'nın *Siyonizm için çalışmışız* itirafında bulunduğunu iddia etmesi ise bir bühtan ve iftiradır."

[233] Gustav Hubka, *Die Österreich-Ungarische Offizers Mission in Makedonia 1903-1909*, 1910. Kitabın 1910 Viyana baskısının ne yazık ki aslî nüshasına ulaşamadık fakat ".txt" formatını temin edebildik. Binaenaleyh sayfa numarası veremedik.

[234] Hristos K. Hristodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, 2008, s. 138. Tafsilat için, lütfen, şu çalışmaları okuyunuz: Ömer Faruk Altay. (2026, Temmuz 19). Sadrazam Talat Paşa Sabataycı Mıydı? [Geliştirilmiş baskı]. *Tarih Tahkik*, tarihtahkik.com. Ömer Faruk Altay. (2026, Mart 9). İttihadçı Lider Ahmed Cemal Vatan Haini Miydi? [Geliştirilmiş baskı] *Tarih Tahkik*, tarihtahkik.com. Ömer Faruk Altay. (2026, Temmuz 6). Türkiye'deki Nüfuzlu Sabataycıların Toplumsal, Siyasî ve Askerî Hareketleri Üzerine Notlar [Geliştirilmiş baskı]. *Tarih Tahkik,* tarihtahkik.com.

öldürülmesi ve Tatar Osman Paşa'nın kaçırılması gibi isyancı eylemlere başlayan Resneli Niyazi, Enver Bey, Eyüp Sabri, İsmail Canbulat gibi komiteci İttihadcılarla Kâni Bey o günlerde tanışmıştır.[235]

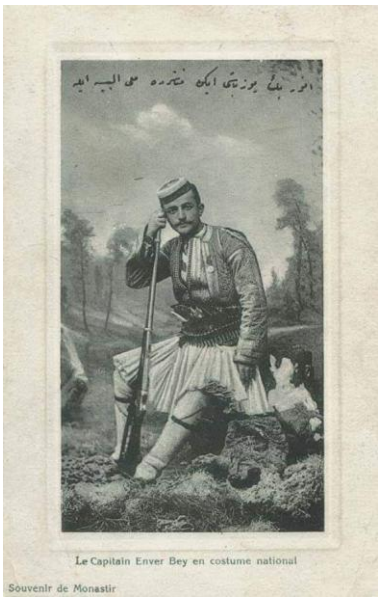

Görsel 5. *Enver Bey yüzbaşı iken Manastırda millî elbise ile* (Taksim Atatürk Kitaplığı Arşivi).

Görsel 6. *M. İsrailovitch" tarafından tanzim edilen kartpostal: "Binbaşı Enver Beğ: Hürriyet Kahramanı 1908* (Taksim Atatürk Kitaplığı Arşivi).

Enver'in Proto-Laik Zihniyeti

24 Haziran 1915. Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad (Türkgeldi) yazıyor: *Şeyh-ulislam Hayri Efendi'yle Enver Paşa arasında hafif bir münakaşa cereyan etti. Enver Paşa makam-ı meşihatın kazai işlerle iştigalden sarf-ı nazar ederek İslamiyeti i'la edecek hususata hasr-ı eşgal eylemesi daha faydalı olacağını söylemesi ile Hayri Efendi'nin canı sıkıldı. Müşarünileyh, "Bu fikir hep Türkçülerin eser-i ilkaâtıdır," diye Enver Paşa'ya münfeilane mukabelede bulundu. ...*[236]

Enver'e Göre İslamiyetin Temeli

Nisan 1921(?). İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Reisi Enver'in tahriratından: *Aslı müsâvât-ı hukûk ve hürriyet esâsı dâhilinde insanları mes'ud etmek üzerine mebni olan İslamiyet* [..][237]

Enver'in İslam'da Reform Hareketi

General Fritz Bronsart von Schellendorf yazıyor: *Enver'in, harp esnasında Padişahı ve Şeyhelislâm dinî adetler hususunda birçok islâhat yapmıya davet etmiş olması, ordunun kabiliyet ve kuvvetini arttırmak emelinden ileri gelmiştir. Bundan başka hocaların nüfuz ve tesirini tahdid etmiş ve hilâfet ve şeriat*

[235] Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyet Doğarken* (O. S. Kocahanoğlu, haz.), 1999, s. XII.

[236] Ali Suat Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, 2015, s. 376-377, dipnot 110. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver'in yönetimindeki ordunun yedek subay marşında bilhassa şu mısra dikkati çekiyor: "Mabedimiz Türk ocağı, kâbemiz de yüce, parlak Turandır" Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 1971, s. 77.

[237] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 287.

hukukunda değişiklik yapmayı tasarlamıştı. Ancak bunları harpten sonra yapacaktı [Harbi Almanya kazansaydı; Enver, İslam'da reform hareketine germi verecekdi demek istiyor (ÖFA notu).].[238]

Enver'in Damad-ı Şehriyarî Olması, İTC Merkez Komitenin Mi Kararıydı?

Muhittin Birgen: [..] *İttihat ve Terakki'nin hem Osmanlı hanedanı içine, yeni bir kan sokmak ve inkılap unsuruna sarayda bir mevki temin etmek, hem de Makedonya'nın ihtilal kahramanlarına bir nevi mükafat vermek maksadıyla Padişaha damat yaptığı Enver Paşa* [..][239]

Kress von Kressenstein'in nakletdiğine göre Enver şöyle demişdir: *Beni bir sultanla evlenmeye siz zorladınız*.[240]

Enver, Erkek-Kadın İhtilatına Mı Tarafdar Olmuşdu?

1-8 Eylül 1920. Bakü Şark Milletleri Kongresi 4'üncü celsesinde Enver'in beyannamesi okunuyor: [..] *Arkadaşlar. Biz çalışan halkın ancak benliğini tanımasıyla refâh ve hürriyet bulacağı kana'atindeyiz. Bunun için de sâ'î ile birlikte giden ve halkın mukaddesâtına hürmet ederek hürriyet-i hakîkiyeyi te'mîn eden esâslı bir ma'ârifin memleketi tenvir etmesi taraftârıyız. Bu yolda ve amelde erkek ve kadın farkı bilmeyiz. İşte ictimâ'î düşüncelerimiz.* [..][241]

Moskova'daki Enver'in Berlin'deki kardeşi Kâmil'e göndermiş olduğu 23 Şubat 1921 tarihli mektub, ber vech-i bâlâ veriyle calib-i dikkat bir sentez meydana getiriyorlar. Enver, kuryesi Afganistan Fevkalade Murahhası Vezir Muhtar Veli Muhammed Han'ın villaya yemeğe davet edilmesini fakat zevcesi Naciye'nin sofrada bulunmaması Kâmil'den istemişdir[242]. Enver, ya cidden haremlik-selamlık umdesine riayetdar olduğu veyahud da kadın-erkek ihtilatı aleyhindeki Afgan murahhasa (Atikcilik-Cedidcilik ayrımına bakınız) falso vermemek vechile hareminin sofrada bulunmamasını istemişdir denilebilir.

Diktatör Enver

Sabık Maliye Nazırı Sabataycı Cavid'in belirtdiğine göre Enver, askerî dikta rejimi kurmuştu: *Mustafa Kemal de, İsmet de, nihayet, Enver gibi birer askerdirler. Ankara iktidarı, ister istemez kafasının dikine giden bir askeri dikta rejimi olacaktır. Cumhuriyet, işin iç yüzünü maskelemekten başka bir şey değildir*.[243]

Birinci Meclis'de Heyet-i Vekile'nin vazife ve mesuliyetine dair kanun müzakere ediliyor. Dersim mebusu Hasan Hayri söz alıyor: *Enver'e haddinden ziyade iş verdik. Vatanı tepetaklak döndürdü. Kimseye fazla salahiyet vermeyelim*.[244]

Esbak Erkan-ı Harbiye-yi Umumiye Reisi, Harbiye Nazırı, Sadrazam Ahmet İzzet Furgaç yazıyor: *Enver Paşa Harbiye Nezaretine geldikten çok az bir süre sonra askerî tahakküm başlamış ve belki genel merkez bir heyulâ haline getirilmişti. Hele büyük devletler arasında Dünya Savaşı ilan edilerek bizim katılıp*

238 BCA, 30-10-0-0-84-556-2.
239 Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, 2006, c. 2, s. 555.
240 Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Türk-Alman Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 35.
241 Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 285.
242 Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 150.
243 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, 1980, s. 381.
244 Ahmet Demirel, *Salâhattin Köseoğlu'nun Milli Mücadele Hatıraları*, 2017, s. 231.

katılmamamız meselesi söz konusu yapılıp tartışıldığı zamanlarda, Almanlara dayanan Enver'in kibiri şiddet kazanmıştır.[245] Ahmet İzzet devam ediyor:

> [..] İttihat ve Terakki zamanında hüküm ve hükümet, adı bilinen adamların elinde değil, ipleri gizli birtakım oyuncular tarafından çekilen binlerce geveze kuklaların dilindeydi. Bu durumun vahameti, zararları, özellikle ordunun nizam ve intizamını bozmaktaki etkileri, Balkan Savaşı'ndan sonra anlaşılabildi. Enver Harbiye Nezareti'ne getirilince, ihlâlinde kendisiyle ayakdaşlarının özellikle âmil oldukları askerî disiplini şiddetle iâdeye kıyas her tarafta hoş görüldü. Fakat o yalnız orduyu zorlama altına almakla yetinmeyerek etrafına toplanan üniformalı, üniformasız iş adamlarının teşviki ve fikri yardımlarıyla (padişahtan söz etmeye gerek görmüyorum) cemiyete, meclise, hükümete, kısacası her tarafa kafa tuttu. Fa'âlün limâ yürîd (dilediği işi yapar) bir diktatör kesildi. Dünya Savaşı'nı başımıza getirdi. Orduları istediği ve bazı gizli sevk edicilerce istendiği gibi idare, ahaliyi dilediği ve dilendiği gibi iâşe etti. Bütün bu işlere, gizli siyasi sebeplerle birlikte servet kazanma hırsı da sebep olmuştur. Nihayet bu duruma bir çare olarak, cemiyet ve hükümetin gücünü şahsında birleştirip temsil edebilir ve bu sûretle kötülüklerin önüne geçebilir ümidiyle Talât Paşa sadrazamlığa getirilmişse de, askerler onu da dinlemedi. Orduyu avucuna alan Enver'in, cemiyete, devlete, kanuna ve kamuoyuna karşı isyanı öyle bir hale gelmişti ki, kendisinin Harbiye Nezareti'ne getirilmesi için etkili entrika ve propagandalarda bulunan Vehib'in 3. Ordu Komutanlığında yaptığı rezaletler ayyuka çıktığı halde, Meclis-i Mebusan'a ve hükümete karşı epeyce bir süre onu korumuş ve nihayet değiştirmek zorunda kaldıktan sonra da, yerine kardeşi Esat Paşa'yı tayin ederek kötülüklerini örtmüş, hatta devletin en büyük nişanlarıyla, padişahın fahri yaverliğiyle ödüllendirilmişti. İşte bu gibi sebepler, gerçek yoldan dönme ve sapmalar yüzünden, İttihat ve Terakki, kendini de, kurtuluşu uğrunda bu kadar fedakârlık ettiği devleti de çöküşe uğrattı, vatana ve vatan evlâdına devamlı hiçbir faydası olmayan suistimaller yüzünden haysiyetini de ayaklar altına aldı. Şu ortaya koyduğum sebep ve âmillerin, örnek ve olayların bir tanesi bile, en güçlü devletleri tahribe yeterliydi. Dolayısıyla başımıza gelen musibetler pek tabii idi.[246]

Salâhaddin Köseoğlu yazıyor:

> 1908 İnkılabı'nda İttihat ve Terakki Fırkası, Enver-Cemal-Talat diktatörlüğüne ve binnetice harp devresinde birincinin tahakkümüne müncer oldu [tahakkümüyle sonuçlandı]. Mülahazası geniş olmayan ve yalnız muayyen noktalarda inat ve ısrarı bilen Enver, ordu kuvvetlerini askerlik gayesinde kullanmaya hasr-ı gayret etmediğinden orduları kati netice alınacak yerlerde hafif bırakarak inhizama [bozguna] uğrattı. Mütareke ile memleketi terke mecbur kaldı.
>
> Talih 1919'da Mustafa Kemal'i sahneye çıkardı. Siyaset, hukuk, iktisat gibi mesleklerin sahalarında tekâmül ve terakki edememesi yüzünden inkılaplar fikirle değil kılıçla yürütülmeye müncer oluyor [yürütülmekle sonuçlanıyor]. Hâlbuki ihtilali ordu yaparsa millet diktatörlüğe gidiyor ve bir şahsi idareden kurtulmak isterken daha zorlusuna uğruyor.
>
> 1918'de mütarekeden sonra herkesin benliğinde, daha doğrusu derdine düştüğü hayret devrinde, kabinede harbiye nazırlığı bulamayınca bir iş arayan ve İttihatçılardan bazılarının Anadolu'ya geçmek emellerine Enver'in bıraktığı paraları evvela isteyen müşarünileyh [Mustafa Kemal] zamanın dâhiliye nazırından Samsun ve havalisi Rumlarının ve civar Türklerin ellerinden eslihalarını [silahlarını] toplamak ve o cihette bir isyanın hudusuna [meydana gelmesine] mani olmak hizmetini aldı. Bunu büyüterek ve zamanın Harbiye Nazırı'ndan salahiyet isteyerek Üçüncü Ordu Müfettişliği'ni temin etti.[247]
>
> [..]
>
> Kimse yeni bir Enver istemiyordu. Ancak Rauf Bey'in mütevazı şahsiyeti tatminkâr görülüyordu.
>
> Her iki kongre [*Erzurum ve Sivas kongreleri* (ÖFA notu)], beyanname ve kararlarında Hilafet ve Saltanat'ın bütün haklarına riayetkâr olduğunu teyit ve ilan etti. Sivas Kongresi riyaset intihabında da hatıra gelen nokta

[245] Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, 2017, c. 1, s. 245, dipnot 15.

[246] Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, 2017, c. 1, s. 332-333. İktibasdaki vurgu tarafımıza aiddir.

[247] Ahmet Demirel, *Salâhattin Köseoğlu'nun Milli Mücadele Hatıraları*, 2017, s. 131. İktibasdaki köşeli parantez "[]" içi ifadeler, Demirel'e aiddir.

bir adam sivriltmek değil, milleti kurtarmak idi. Eşhas peşinde gidilmediği gösterilmek isteniyordu. Olmadı. Hırs galebe çaldı.[248]

Enver'in Başkumandan Vekilliği Gayr-ı Meşrû Muydu?

Halife-Padişah Vahideddin Anayasal otoritesini kullanacağını göstermeye, orduya bir beyannameyle "başkumandanları" olduğunu hatırlatarak başladı. Yani, Enver Paşa'nın son dört yıldır gayri meşru bir surette kullandığı başkumandanlık yetkisini geri alıyordu.[249]

Enver'de Saltanat-ı Enveriye Tasavvuru Mu Vardı?

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver: *Harbin sonu zaferle bitince, Osmanlı tahtında da artık birtakım yaşı geçmiş, kapalı saray duvarları içinde tükenmiş insanlar her halde bırakılamazdı. Demek ki ileride "münhal" yani boşalmış bir de Osmanlı tahtı olacak?*..

Refik Halid Karay yazıyor**:** *Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Orduları Başkumandan Vekilliği eden ve asili bulunan lâpa ve pelte padişahı kılıcının tersiyle ürküten Enver'in, geleceği hesaplayarak hanedandan bir sultancıkla evlenmeye can atmasının sebebi, kanaatimce harp kazanıldığı takdirde Babıali baskını taklidi bir darbe ile Osmanlı tahtına geçmek, şu acayip Enveriye kabalağı (4) gibi başımıza bir de devlet bakımından o derece acayip bir Enveriye Saltanatı ve hanedanı geçirmekti! Damadlık (Şehzade Süleyman Efendi'nin damadı, dolayısıyla da hanedanın damadı olması) ve başkumandan vekilliği, ayağının altında bir basamaktı*.

Falih Rıfkı Atay yazıyor: *Ama Cumhuriyet? O kimsenin hatırında yoktu. Olsa olsa, eğer dünya savaşını kazanırsak, bu zafer Enver'in sayılacağı, o da damad ve Harbiye Nazırı olduğu için önce diktatör, sonra yeni bir hanedan kurucusu olacağı yolunda yakıştırmalar duyardık*.[250]

Enver'in Askerî Bilgisi Noksandı

Enver'in *askeri bilgisi yetersizdi*.[251]

Sabık Almanya Genelkurmay Başkanı Paul von Hindenburg: *Enver Paşa* [..] *temel askerî bilgilerden, genelkurmay eğitiminden yoksundu*.[252]

Fevzi Çakmak: *Enver Paşa şüphe yok ki namuslu ve vatansever bir komutandı. Bunu kimse inkâr edemez. Ancak böyle büyük bir savaşta* [Harb-i Umumîde (ÖFA notu)] *Osmanlı ordularını idare edecek kadar tecrübeli ve bilgili değildi*.[253]

Enver Hayalciydi

Ali Ulvi Kurucu yazıyor:

---

[248] Ahmet Demirel, *Salâhattin Köseoğlu'nun Milli Mücadele Hatıraları*, 2017, s. 133.
[249] Feroz Ahmad, *Jön Türkler*, 2021, s. 201.
[250] Murat Bardakçı, *Şahbaba*, 2006, s. 53-54.
[251] Rafael de Nogales, *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, 2008, s. 32.
[252] Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 2019, s. 219.
[253] Fevzi Çakmak, *Rumeli'de Son Demler ve Ötesi*, 2019, c. 2, s. 23.

Enver Hayalcidir

[Emekli Albay] Sadık Sabri Bey'e, Enver Paşa'nın şahsını sormuştuk.

"Enver'e hain denemez… Hayalperest idi. Bilgisi kıttı. Cahil cesur olur. Hayalleri hudut tanımıyordu. Türk dünyasını dilinden düşürmezdi… Yahu Enver! Güzel ama, bugün Türk dünyasını ele geçirmek, birleştirmek için, kimlerle mücadele edeceksin. Bugün elimizdeki memleketleri korumaktan âciziz, be birader!.. İşte Enver Paşa, Türk dünyası, Türk dünyası, diye diye gitti…"[254]

Enver'in Bir Çifte Standardı

Hüseyin Cahit Yalçın yazıyor:

Harp içinde idi. Zabitlerimizden biri dostlarından birkaç Alman zabitini evine davet etmiş; ailece hep beraber yemek yemişlerdi.

Enver Paşa bu zabitin ordu ile münasebetini kesmiş dediler. Bir gün, bir münasebetle kendisine bu hareketinden dolayı şikâyet ettim. "- Bizim memleketin telakkisine göre, bu, çirkin bir harekettir. Bir Türk zabiti ise çirkin bir harekette bulunmamalıdır," dedi ve kestirdi attı.

Romanya' dan dönüşte, Sofya'ya uğradık. Sefir Fethi Bey bir akşam ziyafeti vermişti. Enver şimdi ne yapacak, diye merak ediyordum. Fakat o sofrada sefire hanımın yanında pek nazikane konuşuyordu. Hatta bir at hediye etmekten bile bahsetti.[255]

Altın Takınmak Enver'e Haram Değil Miydi?

General Ali Fuad Erden yazıyor:

"...Yedinci Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, bir gün Halep'te bana demişti ki: "Harp iyi sevk ve idare edilmiyor. Enver, başkumandanlık vazifesini yapamıyor. Bu gidiş felâkete doğru bir gidiştir. Enver'in çekilmesi lâzım. Ben kendisine söyleyebilirim: "Sen harbi iyi idare edemiyorsun. Çekilmelisin, senin yerine ben gelmeliyim".

Bu sözlere şaştım kaldım. Enver Paşa'ya böyle bir şey söylenebilir miydi? Bu, ihtilâl yapmak gibi birşey olurdu. Şöyle arzettim: "Zât-ı devletiniz böyle söyleyebilirsiniz. Fakat Enver Paşa cevap olarak ince altın zincir takılı sağ elinin şehadet parmağını yanıbaşındaki zile basar. Seryaveri gelir. Ona "Paşa hazretlerini yanımdaki odada misafir ediniz. Kimse ile ihtilât buyurmayacaklardır!" diyecek olursa ne yaparsınız? Zât-ı devletiniz nasıl "Sen çekilmelisin, senin yerine ben gelmeliyim" diyebilirse o da seryaverine böyle diyebilir".

Mustafa Kemal Paşa sustu. Hiçbirşey söylemedi, yalnız "Hıı" dedi ve muhavere kesildi"[256]

Enver Maliyesinden Bir Manzara

Hüseyin Cahit Yalçın yazıyor:

Divan-ı Muhasebat vizesi meselesinden dolayı Cavit'le geçinemezlerdi. Bir gün, cemiyetin divanında, para meselesi konuşuluyordu. Enver Paşa meselenin derhal çaresini buldu. Maliye Nazırı'nın yüzüne bakarak:

— Kâğıt para çıkar, dedi.

---

[254] Ali Ulvi Kurucu, *Hatıralar*, 2009, c. 2, s. 195.
[255] Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, 2023, s. 44.
[256] Murat Bardakçı, *Şahbaba*, 2006, s. 92.

> Cavit karşılıksız bir kâğıt paranın mahzurlarını, zararlarını anlatmak istedi. O, lâkırdıyı kesti:
>
> — Canım, dedi. Ben Trablus'ta mukavvanın üzerine mühür bastım, para diye pekâlâ geçti. Cavit cevap vermedi.[257]

Dobruca Cebhesindeki Can Pazarı & Enver Hermenötiği

Hüseyin Cahit Yalçın yazıyor:

> Büyük Harp'te bizim taraf Bükreş'i zaptedince, Enver Paşa oraları ziyarete gidiyordu.
>
> Ben de beraber seyahat ediyordum. Dobruca cephesine de uğradık. Orada Hilmi Paşa kumandasında bir Türk kuvveti vardı.
>
> Sabahleyin erkenden yola çıktık. Bir yerde durmadık ve çukur yollardan ilerlemeye başladık. Yürüdük, yürüdük. Nihayet öyle bir noktaya geldik ki burada, ayakta bir nefer sabit bir tüfeğin önünde, arkası dönük, gözleri ileriye dikilmiş, kımıldamadan bakıyordu. Birkaç adım ileride tel örgüler görülüyordu. Daha ileride sisler içinde fark edilemeyen bir boşluk... Türk neferi Başkumandan Vekili'ne selâm bile vermeden, hatta onun geldiğini görmeden, gözleri sislerin içinde hareketsiz duruyordu. Sislerin içinden arada sırada, silah sesleri geliyordu. Bu sade, alışılmamış, garip manzarada bu sükun ve hareketsizlikte heyecan verici bir şey vardı. "Burası neresi?" dedim. Enver Paşa:
>
> - İlk saf! dedi.
>
> - İleride ne oluyor?
>
> - İnsan avı var. Orada küçük müfrezeler birbirlerini avlarlar.
>
> Kalitarya köyünde sanki bıldırcın avından konuşuyorduk.[258]

İstidraden İki Başkumandan Bir Mukayese: Miralay Enver ile Mülazım Krilenko

İttihad ve Terakki Cemiyeti, 23 Ocak 1913'de Bâb-ı Âlî kanlı darbesiyle, hükümeti bilfiil deruhte etmişti. İTC'nin askerî kanadı lideri Yarbay Enver, 18 Aralık 1913'de albaylığa, 5 Ocak 1914'de de tuğgeneralliğe terfian kendisini paşalığa kavuşturmuş, derakab Harbiye Nazırı da oldurmuştu. 29 Ekim 1914 deniz harekatıyla memleketi Cihan Harbine sokmuş ve Osmanlı Ordularını Başkumandan Vekili sıfatıyla sevk ve idare etmişti. Enver'in serian yükselişi, liyakat esasından ziyade fırkacılık esasına mebnî idi denilebilir. Benzer saiki, Bolşeviklerde de görüyoruz. Şöyle ki: 8 Kasım 1917'de askerî darbeyle hükümeti deruhte eden Lenin riyasetli Rus Komünist Fırkası SovNarKom Hükümeti, *Rusya'nın müttefiklerinin muvafakatı alınmadan, kendi başına Almanya ile mütareke akdi için harekete geçti. 22 Kasım (1917) tarihinde Rus Orduları Başkumandanı General Dukhonin'e Almanlarla mütareke akdini görüşmek üzere parlamenter (müzakereci)ler göndermesi emredildi. Dukhonin'in bunu reddetmesi üzerine, azledilerek yerine Teğmen Krilenko Başkumandan tayin edildi*.[259]

Enver: Şahsî Hırs, Liyakatsizlik, İrtikab Çarkı, Nepotizm

Yahya Kemal Beyatlı yazıyor:

---

[257] Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, 2023, s. 43.
[258] Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, 2023, s. 47-48.
[259] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 341.

Ziya Gökalp ve Enver Paşa

Ziya Bey Enver'i, en sert bir müslüman taassubu ile seviyordu. Ne Sarıkamış, ne Arabistan cephesinin turfası, ne Irak bozgunlukları ne iâşe ve ihtikâr rezâletleri, hiç bir şey, Ziya Bey'i bu îmânında sarsmamıştı. Enver'i nasıl telâkkî ettiğimi bildiği için, en ziyâde enine boyuna politika bahsi ettiğimiz saatlerde bile, Enver bahsini açmaktan çekindiğini hissederim. Maamâfih bir akşam, Yat Kulüb'ün oyun salonu olan Lobby Evi'nde, hiç beklenilmeyen acı bir hâdise oluverdi. Yemek saatine tesâdüf ettiğiyçün, oyun salonunda kimse yoktu. O, ben ve Câfer Bey rakı içiyor ve konuşuyorduk. Benim harb lehinde, yazı ve söz, her türlü tezâhürden kendimi uzak tuttuğumdan bir bahis açarak, çok dostâne ve lâtîfe kılıklı: “Meselâ sen bu harb uğrunda, kendini halk nazarında yıpratır endîşesiyle bir yazı yazmaktan korkarsın!" dedi. Lâtîfe vâdîsini aşan bir kelime ilâve ederek: "Korkaksın! Meselâ Enver Paşa hakkında bir yazı yazmaktan çekinirsin!" yollu bir cümle ilâve etti.

İşretin hassasiyete verdiği bir şiddetle: "Ziya Bey! Ya ben korkağım, yâhut da siz korkaksınız! Bunu yarın tecrübe edelim. Ben bu akşam, odama kapanacağım, Enver hakkında ne düşünüyorsam aynen yazacağım. Türk milletini Enver Paşa'nın kendi hırsına nasıl fedâ ettiğini, Alman ittifâkına eli kolu bağlı attığını, döğüşmesi katiyyen îcâb etmiyen cephelerde kırdırdığını, Mısır'ın, Kafkas'ın, daha bilmem nerelerin fethi gibi, bu gün Türk milletinin aslaa kudreti ve ihtiyâcı olmayan bir mâcerâda tepelediğini, üstelik bizzat kendi, bu cidâlde hiç bir askerî kıymet gösteremediğini, en güzîde ve muvaffak kumandanlarımızın şereflerini ketmettiği halde, akrabâsını öne sürdüğünü, bu dakîkada vatan vaziyetinin bir fâcia olduğunu, lâkin bununla kalmayıp bu zât yüzünden devletin batacağını, ben bu akşam yazacağım, yânî Enver hakkında, arzû ettiğiniz gibi korkmıyarak fikrimi söyliyeceğim; yazacağım bu makaaleyi yarın sabah size teslim edeceğim, siz bu makaaleyi "Tanin" de yâhud başka bir gazetede neşretmelisiniz, eğer neşretmezseniz korkaksınız!" dedim.

Ziya Bey, sözlerimi derin bir teessürle dinledikten sonra donmuş gibi bana bakıyordu. Aramızda aşılmaz bir uçurum açıldığını, orada, üçümüz de hissediyorduk. Câfer Bey kımıldanıp kalktı, çekildi. İkimize de birdenbire ağır bir sükûn çökmüştü. Kadehlerimizden birkaç yudum daha içtik, konuşamıyorduk. Az sonra Ziya Bey, titrek bir sesle: "Vakit geç, artık gidelim!" dedi. Kalktık, dalgın dalgın bahçe kapısına kadar gittik. Ayrılmamız dakîkası gelmişti. Ziya Bey buna nasıl bir şekil vereceğini düşünür gibi müteredditti. Kapı önünde, acı bir gülümseme ile elimi sıktı:

"Bu akşam rahat edelim; yarın ben inmeyeceğim, sizi ararım... Biraz gezmeğe çıkarız!" dedi.[260]

Enver Paşa bir Ordu Pazarı kurdu ve başına da kayınbiraderini geçirdi. Bu teşkilat Almanya ve Avusturya'dan ithalat yapıyor ve askeri ataşeler de teşkilatın görevlisi gibi çalışıyordu.[261]

Enver, Almanya’ya Tarafından Kullanıldı Mı?

Komünist Süleyman Nuri: Enver, Alman Emperyalizminin Türkiye'deki "En Sadık Ajanı"ydı. Çanakkale Cephesi Saroz Körfezi sırtlarında konuşlu 13. Tümen, 46. Alay, 16. Tabur, 16. Bölük Başçavuşu Süleyman Nuri yazıyor:

Ağırlığıyla beraber 1.500 er ve mekkâre (yük) hayvanından ibaret mevcudumuzla taburumuz ve her yük vagonuna kırkar kişi hesabıyla bir katara bindirildi; tren yola koyuldu. Tren alelade bir tren değildi. Yolcuları, beheri bir bomba ve patlamak için fitillerinin ateşlenmesini bekleyenlerdi. Yani mekkâre hayvanlarını bilmem ya, hepsi kirişi kırmak peşinde idi. Her mutat durak istasyonlarında çıkarılan nöbetçilerle, tren her iki tarafından muhafaza altına alındığı halde erlerin kaçmalarına mani olunamıyor. Her istasyonda gene de birkaç kişi tabanları kırıyordu. İzmit, Eskişehir, Afyonkarahisar, Konya ve nihayet, o zaman Alman emperyalistlerinin Hindistan'ı işgal etme gayelerinde kullanacakları ve İttihat ve Terakki Hükümeti'nden imtiyazını aldıkları Bağdat şimendifer hattının son istasyonu olan Ulukışla'ya geldik. Hindenburg kumandasındaki Doğu Alman ordularının Çar Rus orduları karşısında bocalamaları üzerine, Rusların Kafkas cephesinden Batı Rus cephesine yardımcı çekmelerini önlemek için Kafkas cephesinden de Türk ordularının herhangi bir harekete geçmelerini, Alman

[260] Yahya Kemal, *Siyâsî ve Edebî Portreler*, 2010, s. 59-60.
[261] Feroz Ahmad, *Jön Türkler*, 2021, s. 234.

genelkurmayının Türklerden talep ettiğini kulaktan kulağa işitip dururduk; bu işi başarmakta, Alman emperyalistlerinin Türkiye'de en sadık ajanı olan ve yalnız ikbaline düşkün Enver'e havale edilmiş veyahut da bu işle, başkumandan vekili olarak kendi kendini tavzif etmiş (görevli saymış) ve böylelikle kumandanlığına getirildiği bu cephenin Sarıkamış mıntıkasında verdiği ve 90.000 Türkiye vatandaşının harpten ziyade açlıktan ve soğuktan ölmelerine mal olan, gözle kaş arasındaki müddet zarfında harpler neticesi, Türk orduları Erzurum da dâhil bütün Doğu Türkiye'yi boşaltmak zorunda kalmışlardır. Hatta Rus orduları Erzincan'ı da işgal ettikten sonra bile o güne kadar ne Sarıkamış harplerinden ne de Erzurum'un sükûtundan filan haberimiz yoktu.[262]

Birinci Dünya Savaşı: Alman Genelkurmayınca Yönetilen Osmanlı Ordusu. Sabık Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak yazıyor: *Birinci Cihan Harbi boyunca Osmanlı ordularını asıl idare eden, Alman Genelkurmayı idi. Enver Paşa sadece onların isteklerini, emirlerini yerine getiren bir vasıta idi. Süveyş Kanalı'na yapılan akınlar, Sarıkamış taarruzu hep Alman Genelkurmayının emirleriyle girişilen maceralardı*.[263]

Alman İmparatoru II. Wilhem, İstanbul'u ziyaretinde, Yavuz (Goeben) zırhlısının güvertesinde Başkomutan vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa ile, Ekim 1917. (T.T.K. Kâzım Orbay Arşivi)

Görsel 7. Enver, Kayzer İkinci Wilhelm Karşısında Hazırol Vaziyetde (Ortaylı, 2018, s. 14).

İlber Ortaylı: *Kayzerin karşısında hazır ol vaziyette durup onu dinleyen kişi Osmanlı devletinin harbiye nazırı ve başkumandan vekili Enver Paşa'dır. Liman von Sanders dâhil bütün Alman komutanların, gözü pek ve bilgisiz diye nitelendirdikleri Enver Paşa, Almanların Şark'taki sarsılmaz müttefikidir*.[264]

Enver Hırlı Değil Miydi?

Enver Paşa'yla evli olan [..] *Naciye Sultan harbin en acımasız günlerinde bile elbiselerini Viyana'dan getirtip mücevherler içinde yüzdüğü sıralarda* [..][265]

[262] Erden Akbulut, *Süleyman Nuri*, 2026, s. 94. İktibasdaki vurgu tarafımıza aiddir.
[263] Fevzi Çakmak, *Rumeli'de Son Demler ve Ötesi*, 2019, c. 2, s. 24.
[264] İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, 2018, s. 171.
[265] Murat Bardakçı, *Şahbaba*, 2006, s. 189.

Savaş başladığında Enver dürüst biriydi. Mücevherlere ve ipeklilere tutkusu olan bir prensesle evlendi ve Türkiye'nin en büyük hırsızı oldu. Ama talanın en büyük ustaları olan İsmail Hakkı ve Cemal Paşalar'dan sonra.[266]

Prenses Fatma yazıyor: *Kocasına hırsız denildiği için Enver'in hanımı kırgındı*.[267]

Enver'in Yolsuzlukla Mücadelesinden: Ordu Levazım Reisi İsmail Hakkı'yı Azledersem "Ordu Aç Kalır"

Muhittin Birgen: *Gerek merkeziumuminin, gerek İstanbul heyetimerkeziyesinin İsmail Hakkı Paşa hakkındaki fikirleri iyi değildi. Bilhassa Talat Paşa onun çok aleyhinde idi. Bunun için, yukarıda da söylediğim gibi, birçok defalar, Enver Paşa'ya müracaat etmiş, onun levazım reisliğinden çıkarılmasını istemişti. Fakat, her defasında Enver Paşa buna muhalefet etmiş, "eğer o olmazsa ordu aç kalır!" demişti. O olmazsa ordu aç kalır!.. Fakat, o, hem orduyu, hem de memleketi aç bırakmıştı. Eğer Romanya'nın istilasından sonra oradan bir hayli miktar erzak çekilmemiş olsaydı, İsmail Hakkı Paşa'nın iktisadi idaresi hem memleketi, hem de orduyu aç bırakacaktı*.[268]

Doktor Rıza Nur: [..] *Harbi Umumî vak'aları herkesin ağzında. Müthiş hikâyeler. Çanakkale'de çok askerimiz kırılmış. Bunlar ekseriyetle münevver gençler imiş. Harp münevverleri kırmış. Enver büyük nüfuzla Harbiye Nazırlığı etmiş, bol paralar sarfetmiş ve irtikâp yapmış. Levazım Reisi Topal İsmail Hakkı milyonlar çalmış, türlü harp zenginleri türemiş*. [..][269]

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver'in Ordu Levazım Reisi İsmail Hakkı'yı Himayesi. *Enver Paşa; kolladığı kişilerden, adı yolsuzluklarla anılan ama nüfuzlu bir konumda bulunan Topal İsmail Hakkı Paşa levazım dairesi reisliğinden alınıp denetim altında tutulabileceği bir makama, Harbiye Nezareti'nde müsteşarlığa getirilince, bir kez daha itibar kaybetmiş oldu. Hakkında çığ gibi yükselen şikayetlerden dolayı Topal İsmail Hakkı Paşa daha önce de birçok kez İTC'nin ılımlı, sivil kanadı tarafından görevinden alınmaya çalışılmış ama Enver Paşa'nın himayesinden dolayı başarı sağlanamamıştı*.[270]

Enver, Örtülü Ödenekden Zimmetine Para Geçirmiş Miydi?

İttihad ve Terakki Cemiyeti sol cenahından Muhiddin Birgen yazıyor:

> Talat Paşa, Karasu'dan [Selanikli Yahudi Emmanuel Carasso'dan (ÖFA notu)], Enver Paşa'nın da şimdi kim olduğunu iyi hatırlayamadığım bir harp zenginlerinden biraz para almış oldukları söyleniyordu. Zannedersem biri 3.000, diğeri de 2.500 lira almışlardı. Diğerleri hakkında malumatım yoktur.
>
> Fakat, neden sonra, bu işlere yakından vakıf olan bir dostumuzun hikâyesiyle öğrendim ki Enver Paşa, ayrıca kırk beş bin lira kadar bir para daha almıştır.
>
> Bu paranın hikâyesi şöyledir:
>
> Rusya'nın yıkılması ve bir çok yerlerinin istilasını müteakip Almanlarla anlaşarak Kırım'da bir Türk-Tatar hükümeti kurulmuştu. Kırım Hanlığı'nı yeniden canlandırmak maksadıyla kurulmuş olan bu hükümetin arada sırada paraya ihtiyacı oluyor ve bu parayı da Türk hükümeti veriyordu. Bu nevi paralar Harbiye Nezareti'nin

[266] Rafael de Nogales, *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, 2008, s. 33.
[267] George Stitt, *Son Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa Anlatıyor*, 2018, s. 194.
[268] Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, 2006, c. 1, s. 318-319.
[269] Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 1967, c. 2, s. 507.
[270] Feroz Ahmad, *Jön Türkler*, 2021, s. 202.

emrinde bulunan mestur tahsisattan verilirdi. Henüz Bulgar ve Alman cepheleri yıkılmadan evvel, Kırım Hükümeti para istemiş, Harbiye Nezareti de yüz bin lira vermişti. Parayı alan zat, Kırım hükümetinin İstanbul'da mümessili vazifesini yapan Sabri Ayvazof idi. Parayı alıp da Kırım'a yollayacağı sırada cepheler bozulmuş ve hükümet de istifa etmiş olduğu için Enver Paşa, Sabri Ayvazofa müracaat etmiş ve kendisinden kırk bin lira almıştır. Bu malumatı bana veren zat, bu muamelelerin teferruatına vakıf olan bir dostumdur.

Enver Paşa'nın İstanbul'dan çıkarken hesabı, Kafkasya'ya gidip orada bir kuvvet yapmak ve yeni bir mukavemet cephesi açmak idi. Bunun için para lazım olacağını düşünerek bu suretle para tedarikine teşebbüs etmiş olduğu anlaşılıyor.

Enver Paşa'nın götürdüğü para bundan mı ibaretti? Biraz evvel bahsettiğim 2.500 lira ile bu 45.000 liradan maadası hakkında benim malumatım yoktur. Hattâ son zamanlarda Mithat Şükrü Bey'le konuşurken gördüm ki onun bu kırk beş bin liradan hiç haberi olmamıştır. Mümkündür ki Enver Paşa bunu yakın dostlarına hiç söylememiş olsun ve bunun gibi söylemediği başka parası da bulunmuş olsun.

Enver Paşa, büyüklüğü ve tantanayı severdi. Napolyon'u çok okumuş, onu kendisine taklit edilecek bir misal olarak almış, onun bir çok şeylerini kendisine mal etmişti. Bilmiyorum, fethedeceği memleketlerde kendisi için hakikaten bir imparatorluk mevkii yapmak da ister miydi? Bir insanın kafasının içerisine girmek, hattâ en yakınında olanlar için daha kolay değildir. Buna rağmen, bütün zahiri alametler, bana onun bu noktada dahi Napolyon'u taklit etme fikrinde bulunduğu kanaatini vermiştir. Böyle bir adamın debdebe ve tantanayı sevdiği gibi para toplamak ve, tedricen, serveti sayesinde kendisini herkese kabul ettirmek fikirlerine kadar gideceği muhakkak idi. Harp esnasında onun hakkında bazı şeyler söylendi. Çiftlikler aldığı rivayet edildi. Kendisi sultan kocası olduğu için aldığı veya almadığı şeyleri tetkik ve tahkik etmek biraz müşküldü. Bunun için, onun para ve varlık bakımından hakiki vaziyetini öğrenmek kolay olmazdı. İttihat ve Terakki'nin hem Osmanlı hanedanı içine, yeni bir kan sokmak ve inkılap unsuruna sarayda bir mevki temin etmek, hem de Makedonya'nın ihtilal kahramanlarına bir nevi mükafat vermek maksadıyla Padişaha damat yaptığı Enver Paşa, debdebeli yaşayışa kolay alıştıktan sonra, belki de, elinden geçen mestur tahsisattan kendisine de bir hisse ayırmış olabilir. Gayet gizli ve kapalı bir insan olduğu için bunu yapıp yapmadığını tamamıyla bilmek de kabil değildir. Muhakkak olan bir şey varsa şudur ki Enver Paşa'nın İsmail Hakkı Paşa ile ortak olduğuna dair hiçbir şey işitmedim ve benim görebildiğim hudut içinde bu yolda hiçbir alamete tesadüf etmiş değilim. Yakın arkadaşlarının dahi bilmediği ve benim yeni zamanlarda öğrendiğim bu kırk beş bin liradan başka bir şey bilmiyorum. Seyit Cafer'in de bilmesi icap eden bu kırk beş bin lira meselesinin ise doğruluğundan eminim.

İstanbul'u terk edenler arasında yegâne zengin İsmail Hakkı Paşa idi. İstanbul'dan siyasi bir mülteci gibi ayrıldıktan sonra gidip İsviçre'de yerleşen ve orada, bir takım işlerde, bir hayli para batırmış olduğu hikâye edilen İsmail Hakkı Paşa'nın üç yüz bin liraya yakın bir parasının Kamhi'de battığını evvelce anlatmıştım. Osmanlı ordusunun harp esnasındaki levazım reisi, herhalde parasının mühim kısmını evvelden İsviçre'ye çıkarmış bulunuyordu. Gayet mühim bir iş adamı olduğu hakkında masallar hikâye edilen bu zat harp kanunları ile iktisat yapmak işinin başka ve sulh içinde, normal şartlarla tacir ve iş adamı olmanın da büsbütün başka şeyler olduğunu öğreninceye kadar hayli para yemiştir.[271]

Süleyman Nazif: Enver'in Babası Helale Uçkur Çözmeseydi Keşke

Ahmet Emin Yalman yazıyor:

Enver Paşa'nın babası Ahmed Paşa'dan Maltalılar arasında "Enver Paşa-baba" diye bahsedilirdi. Maltızlar birbiriyle konuşurken "Bugün Enver Paşa ile görüştüm" derlerdi. "Hangi Enver Paşa" diye sorulunca: "Canım Enver Paşa-baba" cevabını verirlerdi. Ahmed Paşa Polverista'nın mimar ve mühendisi idi. Hele bahçede havuz yapmak isteyenler mutlaka onun mimarlığından faydalanırlardı.

[271] Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, 2006, c. 2, s. 553-555.

> İsmi etrafında Malta'da tekrar edilen bir fıkranın sahibi Süleyman Nazif Bey'dir. Enver Paşa'yı methetmek isteyen bir İttihadçı, "Hiçbir zaman harama uçkur çözmemişti" deyince, harp yıllarındaki Enver Paşa'nın diktatörlüğünün düşmanı olan Süleyman Nazif derhal: "Keşki babası helale uçkur çözmeseydi!" demiştir.[272]

Hüseyin Cahit Yalçın yazıyor:

> Çanakkale cephesini ziyaretten dönmüştüm. Gördüklerimi büyük bir itimat hissi ile Talât'a anlatıyordum. Onun gözleri memnuniyetle parladı.
>
> — Enver bir dâhidir, dedi.
>
> Bu dakikada Talât samimî idi.
>
> Süleyman Nazif, "Enver Paşa, Enver Bey'i katletti!" diyordu. Bu onun ısırıcı meşhur kelimelerinden biridir.
>
> Damat olduktan, Harbiye Nazırı olduktan, Başkumandan Vekili olduktan sonra, Enver'e bir sarhoşluk gelmiş miydi? Beyninin içinden neler geçtiğini bilmem. Zahirde buna hak verdirecek bariz emareler yoktu. Fakat herhalde harbin uzaması bir vakitler sıkı bir tesanüt [dayanışma] ile birbirlerine bağlı eski arkadaşlar arasında az çok gizli bir gerginlik doğurmuştu.[273]

Firarî Enver'in Malvarlığı

Mart 1920 itibarıyla Berlin'deki kardeşi Kamil tarafından göz kulak olunan Enver'in mal varlığı, 40.000.000 Alman Markı idi.[274] Enver'in 6 Mart 1920 tarihli mektubunda belirtdiğine göre, 1 Osmanlı lirası 18 Markdan 75 Marka fırlamışdı.[275] Mark fevkalade değişkendi, kararsızdı görünüyor. O halde Enver'in Mark cinsinden mal varlığı enflasyon sebebiyle epey kıymet kaybetmişdi denilebilir.

Zevce-yi Enver'in En Az 1.000.000 Marklık Mücevheratı

26 Nisan 1921. Münih'deki İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İİCİ) azası Ahmed Fuad, Moskova'daki İİCİ Reisi Enver'e mektub gönderdi:

> [..] Rusya'ya gitmekte İtalya'nın seyâhatinden fazla bir tehlike olsa bile umûrumda değildir. Çin'e, Hindistan'a ve Afganistan'a gitmeğe hazırım. Fakat bir netîceden emîn olunca Rusya'nın seyâhatinde tahammül-fersâ bir şey olsa bile, yapmasından korkmam. Fakat onun bir kaç mahsûru vardır. Bunları izâle etmedikçe ona gelmem. Birincisi zât-ı fâhîmâneleriyle Königsberg kasabasında bulunduğumuz esnâsında refîka-i muhteremenize İstanbul'dan para gelmezse bile, elindeki mücevherât bir milyon marktan fazla ettiğine nazaran kemâl-i râhatla onu bırakıp seyâhat edebilirim, söylediniz. Yani bunların hayâtını taht-ı te'mîne almadıkça o seyâhâte çıkmamıştınız. Benim boynumdaki âilemin ma'işetini bir sene değilse, hiç olmazsa altı ay te'mîn etmedikçe, bu seyâhate çıkmak adi bir cürmîyet olur. Bu güne bir arkadaşım onlara borç verebiliyorsa, yarın oraya gitmekliğim şayi' olursa, cesâret edip veremez. Ve onlar açlıktan idâma mahkûm olurlar. Kezâlik Almanya'da bulunan birâderim aynı vaz'iyette bulunması muhakkaktır. Binâberin bu mes'ele her şeyden evvel halledilmesi elzemdir. [..][276]

Moskova'daki Enver Mücevherat Satın Alıb Berlin'deki Zevcesi Naciye'ye Gönderiyor

---

[272] Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, 1997, c. 1, s. 601.
[273] Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, 2023, s. 48.
[274] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 26.
[275] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 90.
[276] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 194.

12 Temmuz 1921. Enver, kardeşi Kâmil'e mektub gönderdi: *Kâmilciğim Merkez-i Umûmî kasası hesâbına Ekrem Bey'le oraya ba'zı eşya gönderdik. Bunları tedrîcen gûyâ Sultân Efendi tarafından sattırılıyormuş gibi satar parayı da depo edersiniz. Eğer piyasa düşükse kasada muhâfaza ile vakt-i merhûnu beklersiniz. Ma'mâfîh ba'zı parçaların şimdi satılması muvâfik olmazsa, fiyatları bize bildiriniz ki, burada ki fiyata göre kâr veyâ zarar eylediğinizi anlayalım. Efendimize 5.500 marka bir inci bilezik aldım. Onu da Ekrem Bey size verecektir. Bundan başka Ekrem size bir müdevver taş verecektir. Bunun bura fiyatı 217 altın takriben 74.000 marktır. Sen hemen oradan Sultân Efendi Hazretleri ile görüşerek ufak taşları ve böylece onun üzerinde lâyık olmayacak şeyleri satar bu parayı müşterek kasaya korsunuz. Bu bâbda Ekrem size söyleyecektir. Benim de hoşuma gitti*.[277]

Enver'in Müsrifliği, Askerî Tecrübeden Yoksunluğu, Alman Genelkurmayının Emrine Tâbiliği, Fala İnanırlığı

Alman General Friedrich Kreß von Kressenstein yazıyor:

> "Eski rejim ile yenisi arasında bir yakınlaşma sağlama umuduyla parti yoldaşlarının tavsiyesi üzerine Enver, 1914 baharında bir sultanla evlenmişti. Bu mantık evliliği bir aşk ailesine dönüştü. Enver genç karısına zamanının büyük bir kısmını harcıyordu ve sultanın ölçüsüz arzularına ve israf tutkusuna karşı koyacak gücü kendinde bulamıyordu. Evinin idaresi ve yaşam düzeni, onun yasal gelirinden çok daha fazla para gerektiriyordu. 'Beni bir sultanla evlenmeye siz zorladınız. Şimdi ona küçük bir teğmen karısının yaşamını sunamam,' yanıtını bu lüks yaşam tarzının uğursuz sonuçlarına işaret eden dostlarına da veriyordu...
>
> (...) Enver'in Türkiye'nin güçlerinin sonuna vardığını görmemesi ve bunun sonucu olarak operasyonel önlemlerin boyut ve kalitelerinde elindeki imkânları yeterince göz önünde tutmaması çok ağır sonuçlar doğurdu. Dostu Cemal Paşa, bir sohbet sırasında bana, Enver'in orduda hiç birlik hizmeti yapmamış olmasının Türkiye için bir şanssızlık olduğunu ve bundan dolayı çalışmak zorunda olduğu enstrümanı yeterince tanımadığını söylerken haksız değildi.
>
> Biz Almanlar, onun Merkez Güçleri ile ittifaka olan yıkılmaz sadakati ve buna olan bütün dirençlere karşı büyük enerji ile yürümesi nedeniyle ona en büyük şükran borçluyuz. Enver, diğerlerinden önce, Merkez Güçler'in tek bir savaş komutanlığının gerekliliğini tamamen gördü ve gönüllü olarak Alman yönetiminin emrine tâbi oldu. Dünya Savaşı'nın sonucunun, Türk cephelerinde değil de Fransa'daki savaş alanlarında belirleneceğini görmesi, onun Alman üst savaş komutası'nın arzularına o denli ileri uymasına neden oldu ki, bu bazen Türk savaş yönetiminin çıkar ve ihtiyaçlarına yeterince uymadı ve bu yüzden Türk politikacı ve subaylarından sert eleştiri ve muhalefet gördü.
>
> (...) Kendi meslektaşlarına karşı Enver, olağanüstü geri dururdu, çoğu kez ise çok sertti. Cepheye yaptığı sık ziyaretlerde ben onun askerlerle veya genç subaylarla tek bir kelime bile konuşmaya tenezzül ettiğini hiç görmedim. Birliklerin sağlığı veya hali üzerine bir ilgi duyduğunu da hiç göstermedi.
>
> Biz Alman subayları ise bütünü içinde Enver'le hoş bir çalışma havası bulduk ve onunla şahsi ilişkilerimizde şikâyet edecek bir şey yoktu.
>
> Enver şarklıların çoğu gibi kaderci ve batıl inançlıydı. Bir cephe gezisinde çok tehlikeli olan bir bölge üzerine onu uyardığımda, bana tüm ciddiyetiyle korkacak bir şeyi olmadığını, çünkü falına bakan yaşlı bir Çingene'nin ona çocukluğunda, yaşlı bir adam olarak yatağında öleceğini söylediğini anlattı.

[277] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 229-230. Malî vaziyetini gözden geçirmiş Enver'in 29 Temmuz 1921 tarihli mektubundaki şu ifadeleri calib-i dikkatdir: "Çıldırmamak işten bile değil." "Çıldıracağım." "Aptallaşıyorum." "Eğer Anadolu işi böyle giderse [Kütahya-Eskişehir Muharebesi mağlubiyeti kastediliyor (ÖFA notu)] hep berbât olacağız. Elimizde avucumuzdaki de satmaktan ve sonra da yine aç kalmaktan başka çâre kalmaz." (Yamauchi, 1995, s. 237-238).

(...) Savaşın başladığı kritik haftalarda Türk başkomutan vekili ile misyon şefi [Enver'le konuşmayan Liman von Sanders – S.D.] arasındaki fikir alışverişinde aracılık yapma... görevi bana kalmıştı." (Kressenstein, s. 20-22)[278]

"Kılıçlı Deli" Enver

Ömer Naci (1916): *İttihad ve Terakki kırk mecnundan mürekkep bir heyettir. Talat aklü'l-mecanindir, Hüseyin Cahit kalemü'l-mecanin, [Kara] Kemal hesabü'l-mecanin, Ziya Gökalp kitabü'l-mecanin, Enver seyfü'l-mecanin, Ben lisnü'l-mecanin, Yakub Cemil de mecnunu'l-mecanin!*[279]

İttihatçı silahşör Yenibahçeli Şükrü Bey'in üvey oğlu Burhan Oğuz'a göre Enver bir "meczuptur."[280]

Fevzi Çakmak: Alman Genelkurmayının Nüfuzu Altındaki Enver Paşa, Beni Az Kalsın Kurşuna Dizdirecekdi

İşin doğrusunu söylemek gerekecek olursa Birinci Cihan Harbi boyunca Osmanlı ordularını asıl idare eden, Alman Genelkurmayı idi. Enver Paşa sadece onların isteklerini, emirlerini yerine getiren bir vasıta idi. Süveyş Kanalı'na yapılan akınlar, Sarıkamış taarruzu hep Alman Genelkurmayının emirleriyle girişilen maceralardı.

Bulunduğumuz 1918 yılında ise savaşın kaderi aşağı yukarı belli olmuş bulunuyordu. Düşmanlar her cepheden ilerlemeye başlamışlardı. Savaşı kaybedeceğimiz belli olmuştu. Ama biz yine de elimizden gelen her gayreti göstererek savaşa azimle ve inatla devam ediyorduk.

Yedinci Ordunun karargâh mevkii olarak Halilürrahman seçilmiş ve Ordu Konakçı Subayı daha önce oraya giderek karargâhın yerleşeceği uygun bir bina aramaya koyulmuştu. Böyle bir bina da bulmuştu. Ne var ki bina daha önceden bazı Alman astsubayları ve erleri tarafından işgal edilmişti. Bunlar da kendilerine yapılan binadan çıkma teklifini hemen reddetmişlerdi.

Ben, Kurmay Heyetimle birlikte oraya varınca açıkta kaldığımızı gördüm ve Alman astsubaylarıyla erlerini biraz da zor kullanarak binadan çıkardım ve buraya yerleştim. Bu basit olay bakın başıma ne işler açtı!

Meğer rahatları bozulan Almanlar hemen komutanlarına şikâyette bulunmuşlar. İş taa Enver Paşa'ya kadar aksetmiş! Enver Paşa da bulunduğu ağır psikolojik şartlar karşısında âdeta çılgına dönerek beni kurşuna dizdirmek üzere karargâhıma koşmuş...

Enver Paşa Hiddet İçinde...

Enver Paşa büyük bir hiddet içinde ani olarak karargâha geliyor ve beni orada bulamayınca nerede olduğumu soruyor. Ben ileri hatlarda idim ve bir kilisenin çan kulesine çıkmış olduğum halde etrafı gözden geçiriyordum. Başkomutan Vekilinin arabasını görünce hemen indim, yanına gittim. Kendisini usulen selâmladım. Bana ilk sözü, "Zangoç musun? Çan kulesinde işin ne?" oldu.

Onun büyük bir hiddet içinde bulunduğunu, beni tahrik etmek istediğini ve hareketine hakaretle karşılık vermemi beklediğini hemen anlamıştım. Soğukkanlılığımı bozmadan cevap verdim:

"Civara dağılan askeri toplamak üzere verdiğim emirlerin tam olarak tatbik edilip edilmediğini anlamak üzere buraya çıktım. Buralarda etrafı görecek daha yüksek ve daha uygun bir yer yoktur."

---

[278] Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Türk-Alman Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 34-36.

[279] "Bilindiği gibi Ömer Naci'nin hitabeti çok ünlüdür. Yüksek bir mizah ve özeleştiri içeren bu sözleri Mecliste yaptığı bir konuşmasında söylemiştir. Bugünkü dile şöyle çevrilebilir: *İttihad ve Terakki kırk deliden oluşmuş bir kuruldur. Talat akıllı delidir, Hüseyin Cahit kalemli delidir, [Kara] Kemal hesap delisidir, Ziya Gökalp kitaplı delidir, Enver kılıçlı delidir, Ben konuşan deliyim, Yakub Cemil de zır delidir*." Emel Akal, *Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, 2018, s. 53, dipnot 9.

[280] Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Türk-Alman Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, 2011, s. 36.

Bunun üzerine bana askerî durum hakkında sorular sorarak hangi noktaları düşmana terk ettiğimizi bildirmemi istedi.

Kısa bir süre önce bir Alman Generali tarafından idare edilen sağ tarafımdaki Sekizinci Ordu geri çekilmiş bulunuyordu. Fakat ben bu boşluğa rağmen bir karış bile çekilmemiş, düşmana bir karış toprak bile bırakmamıştım. Bunu söyleyince:

"Almanları lekelemek mi istiyorsun?" diye bağırdı.

"Hayır hakikati söylüyorum!" dedim.

"Öyleyse bunu ispat etmelisin!"

"İspata hazırım!"

Beraberce otomobile binerek Halilürrahman'daki karargâha döndük. Bu sırada albay rütbesinde bulunan İsmet İnönü de maiyetimde bulunuyordu. Enver Paşa'ya istediği bütün bilgileri noksansız olarak verdim. Baskın bölgelerini beraberce dolaştık... Bütün söylediklerimin doğru olduğunu gördü. Doğru konuştuğuma inandı.

Tam bu sırada bir olay oldu. Yüksekten uçan bir düşman uçağı otomobili görünce bir bomba atmış ve bomba Enver Paşa ile beraber içinde bulunduğumuz otomobilin az ötesine düştüğü hâlde her nedense patlamamıştı.

Ya patlasaydı...

Patlasaydı ne ben hayatta kalırdım ne de Enver Paşa... Bu gibi olayların kuvvetle tesirinde kalan Enver Paşa bunu görünce birden değişti. Elimi samimiyetle sıkarak beni tebrik etti ve hemen karargâhtan ayrıldı.

Sonradan öğrendim, İstanbul'a dönünce bazı yakınlarına bu bomba olayını anlatarak bombanın patlamamasını suçsuz olduğumu gösteren bir ilahi ihtar diye karşıladığını ve beni bu yüzden kurşuna dizdirmediğini söylemiş... Yani bir ölüm tehlikesi beni mutlak bir ölümden kurtarmıştı.[281]

Sabık Başkumandan Vekili Enver'in Moskova'da Sovyet Rusya Tarafından Fonlanmaklığı

Kardeşi *Kamil Bey tarafından idare edilen ve Sovyetler tarafından Enver Paşa'ya verilen 400.000 markın 50.000 marklık kısmı arkadaşlarının Moskova'ya yolculuk harcamaları için kullanılmış, kalan 350.000 marklık kısım ise topluluk için rezerv kaynak olarak tutulmuştu. Sovyetler bu miktarı 100.000 ve 300.000 marklık iki taksitte vermişti. Kamil Bey ve Ziya Bey, Enver'in hesabının sorumluluğunu paylaşmaktaydı*.[282]

İngiltere, Basmacı Hareketi Liderlerinden Enver'e Para, Silah, Teçhizat Tedarik Etdi Mi?

11 Ekim 1922. Rusya Komünist Fırkası resmî yayın organı Pravda gazetesi yazıyor: [..] *4 Ağustos tarihinde Belcivan şehrinden 12 verst76 mesafede, Kızıl Ordu'nun üstün kuvvetleri tarafından Enver Paşa ve yardımcısı, meşhur Basmacı liderlerinden Davlet-Min Bey'in bulunduğu küçük bir Basmacı birliği kuşatma altına alınmıştır. Şiddetli bir çarpışmadan sonra birlik tamamen dağıtılmış ve imha edilmiştir. Ölüler arasında İngiliz tarzında bir takım elbise, çizmeler ve Türk başlığı giymiş bir ceset tespit edilmiştir. Cesette beş kurşun yarası bulunmuş ve cebinden Enver Paşa'ya ait iki şahsi mektup, bir şifre defteri, bazı resmi evrak ve şahsi eşyalar ele geçirilmiştir.* [..][283]

20 Kasım 1930. Bağdad'daki İngiliz Fevkalade Komiser Sör F. Humphrys, İngiliz Koloniler/Sömürgeler Nazırı Lord Passfield'e mahrem telgraf keşide eyledi: [..] *Gazi* [Mustafa Kemal]*, Batı Avrupa ırkları ile*

[281] Fevzi Çakmak, *Rumeli'de Son Demler ve Ötesi*, 2019, c. 2, s. 24-26.
[282] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 27.
[283] Erkam Temir, "Sovyet Basınında Enver Paşa", *Atatürk Yolu Dergisi*, 2026/78, s. 172.

Osmanlı Türklerinin müşterek bir kökene sahib olduklarını isbatlamak için büyük gayret sarf ediyordu ve bendenizin Orta Asya'daki Türklerin kadim anavatanlarını ziyaret etdiğimi işitmek, onun alakasını celb etmiş görünüyordu. Bu müzakere sırasında, 1922'de Kabil'de Elçi iken bana Enver Paşa'nın Buhara vilayetindeki Duşanbe'den yazdığını ve Basmacıların Sovyet boyunduruğundan tahlisini temin için benden silah ve para taleb etdiğini belirtdimdi. [..][284]

Kim Yalancı?

1-8 Eylül 1920. Enver'den Bakü Şark Milletleri Kongresi delegelerine: [..] *Arkadaşlar. Türkiye Harb-i Umûmî'ye girdiği zamân dünyâ ikiye ayrılmış idi. Birisi emperyalist ve kapitalist olan eski Çar Rusya'sı ve müttefikleri, diğeri de yine emperyalist ve kapitalist olan Almanya ve müttefiki idi. Bu iki gruptan bizi doğrudan doğruya boğazlamak ve mehvetmek isteyen Çar Rusya'sı ve İngiltere dostlarına karşı: yalnız hayâtımızı bağışlamaya râzı olan Almanlarla yan yana harb ettik. Fakat biz her vakit Emperyalizm aleyhinde bulunduk. Alman Emperyalizmi de bizden kendi mektûbuna göre istifade etmek istemiş olabilir. Fakat biz istiklâlimizi muhâfazadan başka bir hedef ta'kîb etmedik.* [..][285]

Ağustos-Eylül 1922. Çerkes Hacı Sami'den Belcivan'daki Obtar Köyü Ahalisine: [..] *Ey Halk, biliniz ki emîr-i şehîd Enver Paşa-yı merhûm* [..] *Hattâ dünyâ muhârebesine bile şol maksad-ı mukadderî elde edip sizleri âzâd kıldırmak için harbe girdi ve girişildi.* [..][286]

Amiral Souchon'a Yazılı Saldırı Emri Veren Enver, Kabine Üyelerine Yeminli Yalan Söylemiş

Talat: [Kurban Bayramının] *Arife günü* [29 Ekim 1914]*, Karadeniz Donanması ile Amiral Souchon arasında bir muharebe olduğu ve "Göben"in Rus sahillerini bombardıman ettiği haberini aldık. Sadrazam, bu darbeden son derece heyecanlandı ve ertesi günkü bayrak törenine katılmayacağını bana yazılı olarak bildirdi. Daha önceden bu olayı hiçbirimiz bilmiyorduk. Fakat herkes gibi ben de Enver Paşa'nın haberi olduğuna inanıyordum. Bayram günü Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey'in evinde toplandık. Ben Enver Paşa'ya epeyce hücum ettimse de, hiç haberi olmadığına yeminle güvence verdi. Bu olay da savaşı artık bir oldubitti haline getirmişti*.[287]

Tarz-ı Enver Diplomasisi Hakkında Rus Mülahazası. *Enver Paşa'nın, 5 Ağustos tarihinde Rus askerî ataşesine yaptığı "İttifak" teklifinin kabil-i tatbik olup olmadığı hakkında mütalaada bulunmak hakikaten müşküldür. 2 Ağustos 1914 tarihinde Türkiye ile Almanya arasında gizli bir "ittifak" akdedildiğine göre, Türkiye artık mukadderatını Almanya'ya bağlamış bulunuyordu. Dolayısiyle Enver Paşa'nın Rusya ile de bir "İttifak" yapması imkânsızdı. Bunu içindir ki, Rus-Sovyet tarihçileri "Enver Paşa'yı düpedüz yalancı, dolandırıcı" diye vasıflandırıyorlar.* [..][288]

Mustafa Kemal: Enver Yahudi Asıllıydı

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi R. H. Hoare, Hariciye Nazırı Austen Chamberlain'e 30 Mart 1927 tarihli 158 numaralı mahrem rapor göndermiş. Ankara'daki İngiliz Konsolosluğu Birinci Katibi Robert

[284] Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, 2006, c. 7, s. 133.
[285] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 283
[286] Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*, 1995, s. 301
[287] Alpay Kabacalı, *Talat Paşa'nın Anıları*, 2023, s. 30.
[288] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1990, s. 238.

Hadow'un (birincil kaynağın) bizzat işitdiğine göre Mustafa Kemal, Enver'i "zelil, Yahudi menşeli, Makedon çeteleri lideri (low Jew-born leader of Macedonian bands)" tavsif etmiş.[289]

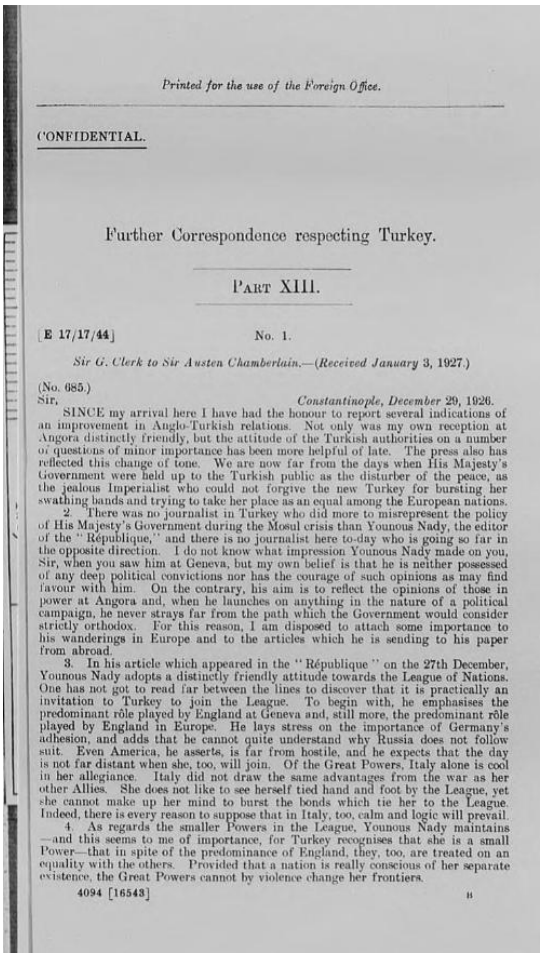

Printed for the use of the Foreign Office.

CONFIDENTIAL.

Further Correspondence respecting Turkey.

PART XIII.

[E 17/17/44] No. 1.

Sir G. Clerk to Sir Austen Chamberlain.—(Received January 3, 1927.)

(No. 685.)

Sir, *Constantinople, December 29, 1926.*

SINCE my arrival here I have had the honour to report several indications of an improvement in Anglo-Turkish relations. Not only was my own reception at Angora distinctly friendly, but the attitude of the Turkish authorities on a number of questions of minor importance has been more helpful of late. The press also has reflected this change of tone. We are now far from the days when His Majesty's Government were held up to the Turkish public as the disturber of the peace, as the jealous Imperialist who could not forgive the new Turkey for bursting her swathing bands and trying to take her place as an equal among the European nations.

2. There was no journalist in Turkey who did more to misrepresent the policy of His Majesty's Government during the Mosul crisis than Younous Nady, the editor of the "République," and there is no journalist here to-day who is going so far in the opposite direction. I do not know what impression Younous Nady made on you, Sir, when you saw him at Geneva, but my own belief is that he is neither possessed of any deep political convictions nor has the courage of such opinions as may find favour with him. On the contrary, his aim is to reflect the opinions of those in power at Angora and, when he launches on anything in the nature of a political campaign, he never strays far from the path which the Government would consider strictly orthodox. For this reason, I am disposed to attach some importance to his wanderings in Europe and to the articles which he is sending to his paper from abroad.

3. In his article which appeared in the "République" on the 27th December, Younous Nady adopts a distinctly friendly attitude towards the League of Nations. One has not got to read far between the lines to discover that it is practically an invitation to Turkey to join the League. To begin with, he emphasises the predominant rôle played by England at Geneva and, still more, the predominant rôle played by England in Europe. He lays stress on the importance of Germany's adhesion, and adds that he cannot quite understand why Russia does not follow suit. Even America, he asserts, is far from hostile, and he expects that the day is not far distant when she, too, will join. Of the Great Powers, Italy alone is cool in her allegiance. Italy did not draw the same advantages from the war as her other Allies. She does not like to see herself tied hand and foot by the League, yet she cannot make up her mind to burst the bonds which tie her to the League. Indeed, there is every reason to suppose that in Italy, too, calm and logic will prevail.

4. As regards the smaller Powers in the League, Younous Nady maintains —and this seems to me of importance, for Turkey recognises that she is a small Power—that in spite of the predominance of England, they, too, are treated on an equality with the others. Provided that a nation is really conscious of her separate existence, the Great Powers cannot by violence change her frontiers.

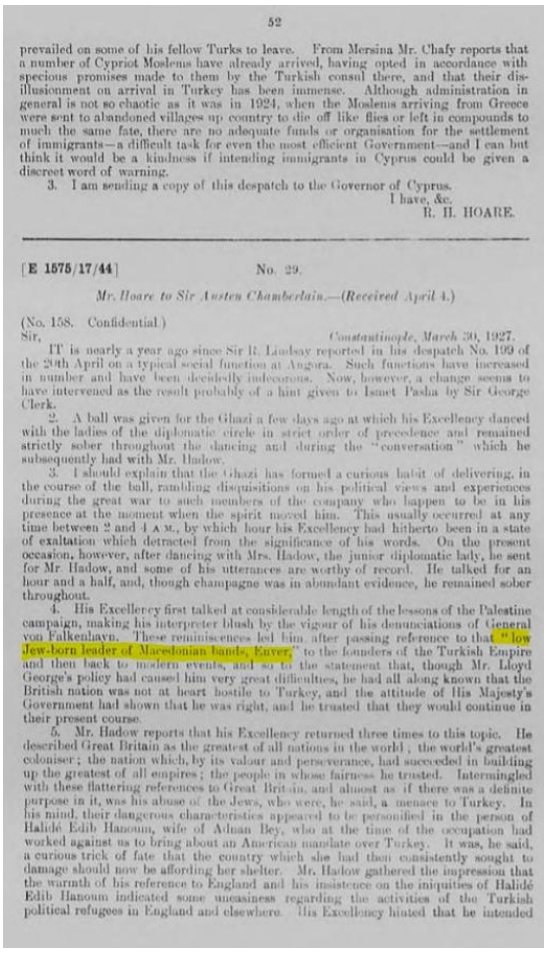

prevailed on some of his fellow Turks to leave. From Mersina Mr. Chafy reports that a number of Cypriot Moslems have already arrived, having opted in accordance with specious promises made to them by the Turkish consul there, and that their disillusionment on arrival in Turkey has been immense. Although administration in general is not so chaotic as it was in 1924, when the Moslems arriving from Greece were sent to abandoned villages up country to die off like flies or left in compounds to much the same fate, there are no adequate funds or organisation for the settlement of immigrants—a difficult task for even the most efficient Government—and I can but think it would be a kindness if intending immigrants in Cyprus could be given a discreet word of warning.

3. I am sending a copy of this despatch to the Governor of Cyprus.

I have, &c.
R. H. HOARE.

[E 1575/17/44] No. 29.

Mr. Hoare to Sir Austen Chamberlain.—(Received April 4.)

(No. 158. Confidential.)

Sir, *Constantinople, March 30, 1927.*

IT is nearly a year ago since Sir R. Lindsay reported in his despatch No. 199 of the 20th April on a typical social function at Angora. Such functions have increased in number and have been decidedly indecorous. Now, however, a change seems to have intervened as the result probably of a hint given to Ismet Pasha by Sir George Clerk.

2. A ball was given for the Ghazi a few days ago at which his Excellency danced with the ladies of the diplomatic circle in strict order of precedence and remained strictly sober throughout the dancing and during the "conversation" which he subsequently had with Mr. Hadow.

3. I should explain that the Ghazi has formed a curious habit of delivering, in the course of the ball, rambling disquisitions on his political views and experiences during the great war to such members of the company who happen to be in his presence at the moment when the spirit moved him. This usually occurred at any time between 2 and 4 A.M., by which hour his Excellency had hitherto been in a state of exaltation which detracted from the significance of his words. On the present occasion, however, after dancing with Mrs. Hadow, the junior diplomatic lady, he sent for Mr. Hadow, and some of his utterances are worthy of record. He talked for an hour and a half, and, though champagne was in abundant evidence, he remained sober throughout.

4. His Excellency first talked at considerable length of the lessons of the Palestine campaign, making his interpreter blush by the vigour of his denunciations of General von Falkenhayn. These reminiscences led him, after passing reference to that "low Jew-born leader of Macedonian bands, Enver," to the founders of the Turkish Empire and then back to modern events, and so to the statement that, though Mr. Lloyd George's policy had caused him very great difficulties, he had all along known that the British nation was not at heart hostile to Turkey, and the attitude of His Majesty's Government had shown that he was right, and he trusted that they would continue in their present course.

5. Mr. Hadow reports that his Excellency returned three times to this topic. He described Great Britain as the greatest of all nations in the world; the world's greatest coloniser; the nation which, by its valour and perseverance, had succeeded in building up the greatest of all empires; the people in whose fairness he trusted. Intermingled with these flattering references to Great Britain, and almost as if there was a definite purpose in it, was his abuse of the Jews, who were, he said, a menace to Turkey. In his mind, their dangerous characteristics appeared to be personified in the person of Halidé Edib Hanoum, wife of Adnan Bey, who at the time of the occupation had worked against us to bring about an American mandate over Turkey. It was, he said, a curious trick of fate that the country which she had then consistently sought to damage should now be affording her shelter. Mr. Hadow gathered the impression that the warmth of his reference to England and his insistence on the iniquities of Halidé Edib Hanoum indicated some uneasiness regarding the activities of the Turkish political refugees in England and elsewhere. His Excellency hinted that he intended

Görsel 8 & Görsel 9. FO 424-266, E 1575/17/44.

Enver'in Paşalık Köşkü

***16 Temmuz 1932 Cumartesi**. Kuruçeşme'de Enver Paşa'nın (Naciye Sultan'ın) köşkünde Hamza Bey'in hemşiresine gittik. Enver Paşa'nın köşkünü gördük. Dört tunç heykel: Arslan, Boğa, Geyik, Ceylanlar pek latif. Bunlar milli parklara naklolunmalı. Yazık, arslanın kuyruğunu çalmışlar. İşgalde Fransızlar almış. Köşkte Fransız erkân-ı harbiyesi oturmuş. Hamamı çini, güzel, yalnız lüzumsuz kurnalar. Çamlıkta şairane mermer sedir, büyük havuz. Enver havuzun başında yemek yer, mehtabı mermer sedirde Sultan'la seyredermiş! Manastır'da yaldızlı köşkler ve saraylara lanetle yeminler ve Enver'in hayatı gözümde canlandı.*[290]

[289] Mr. Hoare to Sir Austen Chamberlain, 30 March 1927, No. 158, Confidential, FO 424-266, E 1575/17/44; *Further Correspondence Respecting Turkey*, Part XIII, No. 29, p. 52-53

[290] Kâzım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, 2009, c. 2, s. 1058.